

BELVEDERE

KISKÖNYVTÁR 7.

„Nem búcsúzom...”

EMLÉKKÖNYV
BENDA KÁLMÁN
TISZTELETÉRE

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola

Történettudományi Tanszék

Generalia, Szeged
1994

„Nem búcsúzom...”

EMLÉKKÖNYV
BENDA KÁLMÁN
TISZTELETÉRE

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola

Történettudományi Tanszék

Generalia, Szeged
1994

BELVEDERE

KISKÖNYVTÁR 1.

E kötet
az MHB „Táncsics Mihály” Alapítvány,
a Magyar Történelmi Társulat,
a SZAB Filozófiai és Történettudományi Szakbizottsága,
A JGYTF 1. sz. Tudományos Bizottsága
és a IV. Béla Kör
támogatásával készült.

A kiadványt szerkesztette
Nagy Tamás
Szegeő László

Készítette:
Engi & Kis Nyomdaipari Bt.
Megjelenik : 300 példányban
ISSN 1217 – 3495

„Nem búcsúzom...”

Alig néhány héttel Benda professzor úr megrendítő halálhíre előtt kaptam meg utolsó lapját, amelyben arról írt, hogy az Ő és felesége számára „nagyon kedves volt a legutóbbi szegedi találkozó”. A tiszteletére szervezett tudományos felolvasóülés keretében tanítványai, kollégái, barátai köszöntötték 80. születésnapján, de Ő is megörvendezettette hallgatóságát egy tőle megszokott magas színvonalú előadással. Örömmel olvastam jókedvű szerénységgel írt záró sorait is, amelyben megígérte, hogy „a századikra is lemegyünk Marikával, ha Isten éltet bennünket”.

Tervezte a szokásos tavaszi látogatását is. Mint a tanszék 1979 óta tiszteletbeli professzora minden évben, számára önként vállalt kötelezettségként lejött Szegedre, hogy egy-egy általa kutatott aktuális tudományos témáról tájékoztassa hallgatóságát a tőle megszokott szakmai alapossággal és lebilincselő előadói stílusban. Eperjessy Kálmán halála után nemcsak kollégái és tanítványai tekintették Őt a tanszék professzorának, hanem maga is mindig örömmel és készségesen tett eleget hívásunknak. Egyik levelében írt ugyan arról, hogy „őreg napjaimra olyan rohanó életbe kerültem, hogy a magam dolgaihoz már alig jutok hozzá. De amíg bírom, csinálom, csak jó lenne pár évtizeddel fiatalabbnak lenni.” Ennek ellenére ígérte jöttét most is, és várta a meghívásunkat.

Tisztelettel és szeretettel hívó sorainkat már nem kaphatta meg, pedig most is biztosan olyan boldogan jött volna diákjaink, kollágái közé, mint 1974-ben, amikor mint akkori tanszékvezető előadónak hívtam a tanszék-re. Örömmel vállalta, hogy Magyarország történetének 1526-1790 közötti szakaszáról heti három órában előadásokat tartson és szemináriumokat vezessen. Vállalta a kapcsolódó kollokváltatást és szigorlatoztatást is, a nappali tagozat mellett a levelező tagozaton is. Felbecsülhetetlen segítséget nyújtva ezzel a tanárképzés főiskolánkra háruló ügyének. Óráin kívül is szeretettel és megértő türelemmel foglalkozott diákjaival. A legjobbakat bekapcsolta a II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára általa szervezett országos sárospataki tudományos ülésszak munkájába is.

1994. március 28-án, temetése napján azokkal a sorokkal emlékezünk a nálunk töltött éveire, amit a tanszék emlékkönyvébe 1977-ben írt.

„Három évi tanítás után nem búcsúzom, csak lezárom az elmúlt időszakot. Nagyon jól éreztem magam a tanszék kollegiális és baráti légkörében. Nagyon élveztem, hogy diákjaimnak a magyar történelemről beszélhettem. Egy kicsit hiányozni is fog mind a kettő.

Köszönöm, hogy olyan barátilag fogadott a tanszék minden tagja. Ez a barátság ezután sem szakad meg. Ha pedig úgy fordulna, hogy szükség

mutatkozna bármilyen formában a segítségemre, ami csekély erőmből telik, arra mindig számíthat a Főiskola.

Nem búcsúzom, mert megválásom a tanítástól nem jelent szakítást a jó barátokkal. 1977. június 9-én. Benda Kálmán.”

Ő nem búcsúzott tőlünk, mi sajnós mély fájdalommal rákényszerültünk. Gondolatai ismétlésével idéztük fel kedves, felejthetetlen egyéniségének varázsát, baráti gesztusait és mindenekelőtt igazi tudós-tanári lényét, amely örökre megmarad a Szegeden volt tanítványai és kollégái szívében.

A temetésre indulók és az itthon maradók egyperces néma főhajtással emlékeztek a felejthetetlen Benda tanár úrra.

Nagy István

Az életút

Dr. Benda Kálmán Nagyváradon született 1913. november 27-én. Családja 1920-ban kényszerűen és talán sorsszerűen is Budapestre költözött. Itt kezdte tanulmányait, s itt, a Lónyai utcai Református Főgimnáziumban a magas követelményszintű, református öntudattól áthatott, hazafias töltetű történelmi és a színvonalas idegen-nyelvi képzés eredményeként érelődött meg benne az elhatározás, hogy történészi pályára lép.

Egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte, de Berlin és Bécs is állomáshelyei voltak tudásszomja kielégítésének. „A magyar nemzeti hivatástudat története (a XVI–XVII. században)” című doktori értekezését 1937-ben védte meg; ekkor dőlt el egy életre, hogy kutatási témakörül az újkori magyar történelmet választja, különös súllyal nemzeti szabadságküzdelseinkre.

Történelmi közelmúltunk eseményei őt is sokszor próbára tették: katonáskodása után a Teleki Intézetben dolgozott 1949-ig, majd annak fel számolása után származása miatt az utcára került, s csak 1953-ban sikerült ismét „szakmaközelben” elhelyezkednie; a református egyház alkalmazta őt levéltárosként. A forradalom idején behívták a Történettudományi Intézetbe igazgatóhelyettesi megbízással, amelyről hamar le kellett köszönnie, de kutatóként maradhatott. Bár 1961-ben megszerezte a kandidátusi fokozatot, mondvacsinált politikai ürügyekkel eltiltották a katedrától. Hogy őt idézzem: „Az egyetlen hely, ahova meghívtak tanítani, a szegedi főiskola történelem tanszéke volt – 1974-ben: három évig tartottam itt előadásokat. Kaptam egy címzetes főiskolai tanári titulust, és a mai napig ki van írva a nevem az akkori tanszéki szobám ajtajára. Sehova máshova be nem tehettem a lábam mint tanár, pedig mindig is tanítani szerettem volna.”

Távozása (1977) után sem szakadt meg kapcsolata tanszékünkkel, évente többször is meglátogatott bennünket – gyakran élete hű társával – és előadásaival, baráti beszélgetésekbe szőtt gondolataival nevelt, tanított bennünket és tanítványainkat is.

A történettudományok doktora fokozatot 1979-ben szerezte meg, s egy év múlva kinevezték az intézetben is osztályvezetőnek, ahonnan három év múltán nyugdíjba ment, de aktivitásán, alkotó lendületén ez mit sem változtatott. Számos magas hazai és külföldi kitüntetésben részesült, majd 1988-ban a Református Teológiai Akadémia levelező díszdoktorává fogadta, 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1991-ben ren-

des tagjává választotta. Az elmúlt esztendőben pedig megbízatások sorát nyerte el: az Akadémia (II.) Történettudományi Osztályának elnöke, a Magyar Történészek Világszövetségének elnöke, a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása kutatási főirány” kuratóriumának elnöke, a Károli Gáspár Református Egyetem rektora lett.

Egy franciaországi kultúrmissziójából hazatérve, 1994. március 14-én a repülőtéren érte utol a zord halál.

A 80. születésnap

Szenczi Molnár Albert magyar zsoltárai*

Az ószövetségi Zsoltárok könyve a Biblia legrégibb része. A hagyomány által Dávid királynak tulajdonított 150 zsoltár első személyben írt, személyes hangú könyörgés vagy hálaadás. Pátosz nélkül, egyszerű szavakban fejezi ki érzelmeit, magasztalja Isten fenségét, hirdeti jóságát, panaszkodik neki bánatát, és vallja meg bűnös voltát, hogy feloldozásért esedezzen, bátorítást és segítséget kérjen az élet mindennapi küzdelmeiben. Mondanivalóját minden hívő magáénak érezheti, képekkel, hasonlatokkal átszőtt beszéde, a szöveg gyakori gondolatrítmusa mindenkihez közel áll. Ahogy Bod Péter írta 1741-ben: „Minden istenfélő ember úgy olvashatja a maga lelkének indulatit, mintha ugyan maga írta volna.”

A görög *szalmosz*ból származó latin psalmus, majd a magyar zsoltár eredeti jelentése énekes, zenés dal. Már a zsidók is énekelték a zsoltárokat a jeruzsálemi nagytemplomban, s a keresztény vallásos énekekben is korán találkozunk egyes verseivel. Később alig volt jelentősebb komponista, aki egy vagy több zsoltárt meg ne zenésített volna. A katolikus egyház a középkorban a Szent Jeromos által a IV. században készített latin fordítást használta. A XV. század végén pedig már megjelennek a latinból fordított első vulgáris nyelvű fordítások, verses átköltések.

Igazán kedvelté a zsoltárok a reformáció egyházaiban váltak. Míg a katolikus misén az anyanyelvű népének inkább csak megtűrt szokás volt, a reformációban, azt mondhatjuk, tudatosan alkalmazott propagandaeszközzé vált, mely az istentiszteleten is jelentős helyet foglalt el. Protestáns felfogás szerint az ének feladata az volt, hogy a Biblia mondanivalóját közvetítse, erre legalkalmasabbak a Zsoltárok könyvének énekei voltak. Ez a magyarázata, hogy egyes megzenésített zsoltárszövegekkel már Luther 1524-ben kiadott német, majd Kálvin 1534. évi francia énekeskönyvében találkozhatunk.

Kálvin különösen nagyra becsülte a zsoltárokat. Ahogy mondta: közvetlenül az Igéből merítenek, és semmi emberit nem tesznek hozzá. Clément Marot az ő biztatására látott hozzá lefordításukhoz, s amikor a költő az első negyvenkilenc zsoltárral elkészült, 1544-ben a nyomdába

* A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történelem Tanszékén 1993. december 7-én tartott előadás rövidített szövege

adás előtt a reformátor személyesen vetette egybe a francia szöveget a héber eredetivel. Marot halála után a fordítást Théodor de Bèze (ismertebb latinosított nevén: Béza), Kálvin tanítványa, majd munkatársa folytatta. Az 1562-ben Genfben megjelent első teljes zsoltárkönyvnek olyan sikere volt, hogy még ugyanabban az évben 25 kiadást ért meg. A sikerhez persze nagyban hozzájárult, hogy a versbe szedett zsoltárok dallammal jelentek meg. A dallamok nagy többségét Loys Bourgeois szerezte, majd később a Szent Bertalan éji vérengzésben legyilkolt Claude Goudimel hangszerelte.

Jórészt a „genfi zsoltárok”-nak elnevezett francia szöveget és dallamot követték azután a különböző nemzeti zsoltárfordítások a protestáns országokban. Angliában már a Marot-féle első kiadás nyomán 1556-ban megjelent az „Anglo-Genevan Psalter”. Követte a genfi dallamokhoz igazodó P. Batheen holland fordítása, 1558-ban pedig már közvetlen szomszédságunkban, Lengyelországban is napvilágot látott a „Dávid zsoltárai” című zsoltárkönyv, Jacob Lubelczyk átköltésében, részben eredeti dallamokkal.

Az 1573-ban „Dávid király zsoltáros könyve” címen megjelent német kiadás viszont a francia dallamokat vette át, és a francia szöveget fordította. Szerzője a königsbergi egyetem jogász tanára, Antonius Lobwasser volt.

A XVI. század végére a zsoltárokat lefordították német, olasz, spanyol, holland, lengyel és cseh nyelvre, sőt 1596-ban Andreas Spetha (Spaet) fordításában latinul is megjelentek. Az 1620-30-as években viszont azt tapasztaljuk, hogy a gyülekezeti éneklésben szinte mindenütt megkezdődik visszaszorulásuk. Skóciában a református egyház által megjelentetett énekeskönyv, a „Skót zsoltár” a XVII. század derekán már erősen megritkítja a zsoltárokat, s amit meghagy, azt is új fordításban és új dallammal közli. A XVII. század második felében Lobwasser szövegei is fokozatosan eltűnnek a német énekeskönyvekből, ahogy szinte eltűnnek a zsoltárok is. Néhány marad meg, de az is új fordításba, más dallammal.

Ugyanerre a sorsra jutottak a zsoltárok a számban jelentéktelenné zsugorodott lengyel református egyház énekeskönyveiben is. A zsoltárok még legtovább a holland reformátusok közt tartották magukat, a XVII. század második feléből több fordításuk is ismert, s a több ágra szakaszott holland református egyházakban különböző szövegeket énekeltek, nemegyszer különböző dallamra.

A „genfi zsoltárok” népszerűsége a francia hugenotta egyházban sem volt hosszú életű. Az 1670-es évektől Marot és Béza szövegeit hiába keresük a francia énekeskönyvekben.

Ezután lássuk a magyarországi zsoltárfordítások útját. Hogy a különböző fordítások, átköltések teológiai hűségét és irodalmi színvonalát jobban megítélhessük, a 90. zsoltár szövegének első két versszakát meg is szolgáltadjuk. Azért választottuk ezt a zsoltárt, mert Magyarországon mindvégig ez volt a legkedveltebb. Följegyezték, hogy az erdélyi fejedelmek

hadai ezt énekeltek táborba szálláskor, vagy az ütközetbe indulás előtt. Ezt dalolták a gályára hurcolt prédikátorok, s a két világháború közt a kisebbségbe szakadt magyar reformátusoknak a tiltott nemzeti himnusz helyett ez volt a himnuszuk.

Áttekintésük előtt azonban közöljük a 90. zsoltár magyar szövegét a legfrissebb protestáns és katolikus bibliafordításból.

A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa által 1990-ben revideált fordítás szövege:

Uram, te voltál hajlékunk
nemzedékről nemzedékre.
Mielőtt hegyek születtek,
mielőtt a föld és a világ létrejött,
öröktől fogva mindörökké
vagy te, ó Isten.

A halandót visszatéridet a porba,
és ezt mondod:
térjetez vissza emberek!
Mert ezer esztendő előtted annyi,
mint a tegnapi nap, amely elmúlt,
mint egy órváltásnyi idő éjjel.

Az 1976-ban megjelent római katolikus fordítás:

Uram, te voltál menedékünk nemzedékről nemzedékre,
mielőtt a hegyek kiemelkedtek,
mielőtt a föld és a világ kialakult.
Isten, te öröktől fogva vagy s örökké!

Te a halandót ismét porrá teszed.
Így szólsz: „Emberek fia, térjetez oda vissza!”
Mert ezer év előtted annyi,
mint a tegnapi nap, amely elmúlt!
Vagy annyi, mint egy éjjeli őrállás.

A magyarországi protestáns éneklés XVI. századi történetéről ma még keveset tudunk. A század közepétől kezdve különböző címenek megjelenő énekeskönyvek azonban bizonyítják, hogy a gyülekezeti éneklés mindinkább szerves részévé vált a protestáns istentiszteletnek.

A templomi énekek közt viszonylag korán megjelentek egyes zsoltárok is. Benczédi Székely István gönci prédikátor már 1548-ban külön könyvben adta ki a magyarra fordított zsoltárokat („Soltár könyv”, Krakó). Benczédi a fordításra – a Szikszón keletkezett ajánlás szerint – sokak

sürgetésére szánta el magát. Azt mondja, hogy közvetlenül a zsidó nyelvből fordított, valószínűbb azonban, hogy a latin Vulgatát használta, szövegében ugyanis sok a latinizmus. A szerző a magyar stílusnak különben sem mestere.

90. zsoltár

Uram, te vagy az mi folamatunknak háza
nemzetségről nemzetségre.
Minek előtte az hegyek születtenek és az föld terömtetnék
és ez a világ, kezdettől fogva mind ez végezetig te vagy Isten.

Te térítöd meg az embert mind az romlásig,
és mondog: térjetek meg embereknek fiai.
Mert ezer esztendőök ollanak az te szemeid előtt mint az tegnapi
nap, mikor elmúlik, és mint az éjjeli vigyázás.

Benczédi nyomdokát követte Heltai Gáspár, aki évek során át szinte az egész Bibliát lefordította, és részletekben saját nyomdájában kiadta. Zsoltárfordítása 1560-ban jelent meg („Soltár azaz Szent Dávidnak könyvei, Kolozsvár) II. János királynak, azaz Szapolyai János Zsigmond erdélyi fejedelemnek dedikálva. Ez is prózai fordítás, és az a valószínű, hogy a fordítások egy részét nem is Heltai készítette, de azt, hogy ki, és hogy melyiket, nem tudjuk. A bevezetőben azt mondja, hogy a fordításnál az eredeti héber szöveg mellett a Vulgata latin és Luther német szövegét is tekintetbe vették. Nem mondja, de a szöveg tanúsítja, hogy Benczédiét is ismerte. Az egyes zsoltárok fordítása nem azonos szintű. Van, amely szóról szóra tolmácsolja a szöveget, van, amelyik csak az értelmi hűség visszaadására szorítkozik. Stílusát tekintve látszik, hogy keresi a magyaros fordulatokat, de nem éri el Heltai más műveinek irodalmi színvonalát. Később Károlyi Gáspár bibliafordításánál felhasználta Heltai zsoltárszövegeit, de arról nem beszélhetünk, hogy általánosan ismertté váltak volna. Ebben közrejátszott, hogy az eredetileg lutheránus Heltai a zsoltárok kiadásakor már kálvinista volt, hamarosan azonban az unitáriusokhoz csatlakozott, így egyik felekezet sem tekintette őt teljesen magáénak.

90. zsoltár

Urísten, te voltál a mi nyugodalmunk
nemzetségről nemzetségre.
Minek előtte a hegyek lennének és a föld a világgal egyetemben
terömtötjének, mind öröcken örökké te vagy Isten.

Mindaddig forgatod az embert miglen megromol,
És ezt mondog: visszatérjetek embernek fiai,
Mert ezer esztendő te előtted, mint a tegnapi nap,
melly elmúlt, és mint az éjjeli virrasztás.

Mellőzzük most azokat, akik csak egy-két zsoltárátköltést írtak, így Thordai Benedeket, Siklósi Mihályt vagy a Kodály Zoltán Psalmus Hungaricus által ismertté lett Kecskeméti Vég Mihályt, úgyszintén Szegedi Gergelyt és Sztárai Mihályt, egyébként éppen a 90. zsoltárt egyikőjük sem fordította le.

Az első, aki mind a százötven zsoltárt lefordította, az 1580-as években Bogáti Fazakas Miklós volt. Átköltései azonban csak kéziratban, lopva terjedtek, ugyanis antitrinitárius szemléletben íródtak. Szerzőjük a kolozsvári unitárius kollégium teológiatanára, Jézus isteni voltát tagadó, szélsőséges, már a szombatosok felé hajló hitelvei miatt kénytelen volt Erdélyt elhagyni. A török hódoltságbeli szentháromság-tagadók központjába, Pécsre húzódott, s itt írta zsoltárátköltéseit.

Fazakas nem érzi át a zsoltárok szellemét, okoskodó betoldásokkal felhívítja, nemegyszer félreviszi az eredetit, mondatai bonyolultak, mondanivalójuknak nincs ereje. Egyébként csak a szombatosok énekelték, sem más felekezetbeliekre, sem az irodalomra nem volt hatása.

90. zsoltár

Hogy ez nagy pusztán lakunk és nincs bántásunk,
Uram, csak neked köszönjük, te vagy ótalmunk,
Vastól, embertől, égtől bátor hajlékunk,
Hogy nem árt semmi, örökölni neked kell hálát adnunk.

Az nagy hegyek, az nagy föld még hogy nem vala
Még így, mint most, ez szép kerek világ nem vala,
Állapotunkról mindent immár tudsz vala,
Hogy elesünk és térhetünk, arról már gondolsz vala.

Dorgálsz azért bűnünkért és fogatsz minket,
Az kik ugyan nem fogadjuk szép intétedet,
Ez csapással megint az esendőket,
Kiről ha hozzád megtérnek, nem vered meg úgy őket.

Lassan-lassan elfogyassz versenyeseket,
Nem gondolod anélkül is kis idejeket,
Mert nálad ezer esztendő térszen egyet,
Mint egy tegnap, mint egy reggel, ki hogy volt meg sem tetszett.

Számos részfordítás után 1590-ben jelent meg a teljes Szent Írás magyarul, Vizsolyban, Károlyi Gáspár gönci prédikátor fordításában. Ez a munka, mely az évszázadok során száznál több kiadásban, sok százezer példányban jelent meg, a magyar református vallásosság, világszemlélet és mentalitás formálódására minden más könyvnél nagyobb hatással volt csakúgy, mint az egész magyar irodalmi és köznyelv alakulására. Többen elmondták: stílusa méltóságteljes, bár nem egy helyt csiszolatlan, mondat-szerkezeteiben latinosságok bukkannak elő, mégis nyelve kifejező és erőteljes. Károlyi a héber és görög eredetiből fordított, használta a Vulgátát, és ismerte a korábbi magyar fordításokat is. Ezt a zsoltároknál is észlelhetjük.

90. zsoltár

Uram, te minékünk hajlokunk voltál minden időben.
Minekelőtte az hegyek lennének és formáltatnék az
föld és ez világ, öröktől fogva mind örökké te vagy Isten.

Ki az embert semmivé térszed, és ezt mondod:
térjetek az földbe embereknek fiai.
Mert az ezer esztendő te előtted mind az tegnapi
nap, mely elmúlt, és az éjszakának negyed része.

A magyar nyelvű teljes Biblia megjelenése után református részről egyre sürgetőbben vetődött fel a Zsoltárok könyve versben, éneklésre alkalmas formában magyar nyelvre való átültetése. Ahogy Újfalusi Imre írta 1602-ben kiadott énekeskönyvének előszavában: „Az ki azért ebben munkálkodnék, hogy tudni illik az egész Psaltérium bötü szerént kimenne, drága, hasznos és dicséretes dologban munkálkodnék”.

Mindez közrejátszott abban, hogy több évi előkészület után Szenczi Molnár Albert 1606 tavaszán hozzáfogott a genfi zsoltárok lefordításához, a francia dallamokra.

Naplója szerint Szenczi Molnár a genfi zsoltárokkal 1594-ben ismerkedett meg Heidelbergben. A templomban Lobwasser német fordításában énekelték a francia dallamokra, az egyetemi közösségben pedig Andreas Spetha latin szövegével. Fordításánál ezt a két szöveget tartotta szem előtt, harmadiknak pedig – amelyet nem egyszer némi költői változtatással át is vett – Károlyi Gáspár prózai fordítását. Hogy Benczédi és Heltai fordítását használta-e, nem tudjuk, de Fazakasét biztos hogy ismerte. Szövegét végül összevetette Marot és Béza francia szövegével is. A fordítást 1606. március 9-én kezdte el Heidelbergben, majd közben három hónapos szünetet tartva szeptember 23-án fejezte be Altdorfbán. „Psaltorium Ungaricum Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári” címen 1607 májusában jelent meg Herbornban.

A Psaltorium ajánlásában Szenczi Molnár elmondja, hogy elsősorban a biblikus mondanivaló hű visszaadására figyelt. „Nagyobb gondom volt az fundamentombéli értelemnek fordítására – hogy nem az verseknek ékesgítésére.” Ugyanakkor tudatos írói igényességre törekvését jelzik azok a szavak, amelyekkel megrója a korábbi magyar fordításokat, mondván: „nemelyik igen paraszt versekben vadnak foglaltván. Noha még az Szentléleknek is kedves az versek szép egyező volta”.

A herborni első kiadást már 1608-ban követte a második, a Vizsolyi Bibliának Szenczi Molnár által sajtó alá rendezett hanau kiadása függelékében. Az 1646. évi szatmári zsinat rendelkezése óta pedig szerves részét alkotta a magyar református énekeskönyveknek. A református gyülekezeti éneklésben, falun vagy városban három évszázadon át Szenczi Molnár magyar zsoltárai álltak az első helyen. A Psalterium Ungaricum a Biblia mellett a magyar református kegyességnek, sőt népi és nemzeti művelődésünknek legnagyobb hatású könyve. Bátran mondhatjuk, hatása a nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló. Szövegét véglegesnek érezzük, elképzelhetetlen, hogy magyar nyelven valaha is külön verses fordítást írjon valaki.

Ritkán fordul elő az irodalomban, hogy a fordító annyira azonosul az eredeti szöveg mondanivalójával és érzelmi világával, mint Szenczi Molnár Albert Dávid zsoltáiraival. A zsoltárokban testet öltő vallásos világnézet azonos volt az ő meggyőződésével, komoly, nemegyszer komor, de soha el nem csüggedő, harcrakész magatartása az ő érzelmvilágával. Mintha saját életének szenvedéseit és küzdelmeit foglalta volna versekbe, mintha ellenségeivel való saját tusakodásában és perlekedésében kérné Isten segítségét, sorából árad a személyes mondanivaló. Ugyanakkor ez az őtestamentomi biblikus lírában megnyilatkozó személyes vallomás a három részre szakadt, külső és belső ellenség által gyötört, állandó háborúságban élő Magyarország és nép sorsának valóságában gyökerezett, s a költő szavait, egyéni érzelmeit magáénak érezhette a magyar társadalom egésze. Ifjúságának emlékeit idézik a zsoltáriró szavára rezonáló kisalföldi tájleírások, a becsületes munkával elnyert Isten áldásától kiviruló sik mezők és a baromcsordák, „a szép szántóföldek sűrű gabonákkal,” a földművelő élet hétköznapijainak megelevenítése, nehéz munkájának dicsérete. A Psalterium Hungaricum a mezővárosi, már polgárosodó magyar parasztság szenvedéseit és hitét, jobb élet és emberibb sors utáni vágyakozását fejezi ki egy nagy költő művészi megfogalmazásban.

Lehet, hogy Marot francia zsoltárainak költői stílusa csiszoltabb, hogy Béza vagy Lobwasser fordítása teológiai pontosságban, de a tartalommal, a zsoltárok hangulatával való érzelmi azonosulásban, valamint a kifejezés erőteljességében Szenczi Molnár mindegyiket felülmúlja. Németh László írta egy 1928-ban megjelent cikkében: „Molnár Albert visszaadott valamit Dávid királynak, amit Marot és Béza elvettek tőle.” Ez teszi magyar zsoltárait az eredetivel egyenrangú költeményekké.

90. zsoltár

Tebenned bízunk elejitől fogva,
Uram, téged tartottunk hajlékunknak.
Mikor még semmi hegyek nem voltak,
Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva,
Te voltál és te vagy erős Isten,
És te megmaradsz minden időben.

Az embereket te meghagyod halni,
És azt mondod az emberi nemzetnek:
Legyetek porrá, kik porból lőttetek.
Mert ezer esztendő előtted annyi
Mint az tegnapnak ő elmúlása,
És egy éjnek rövid vigyázása.

Amikor a protestáns egyházakban a gyülekezeti éneklésből a zsoltárok Európa-szerte mindjobban visszaszorulnak, Szenczi Molnár Albert magyar zsoltárai akkor indulnak el győzelmi útjukon. A magyartól elűtő francia dallamokat, az idegen ritmust nehezen fogadják el a református gyülekezetek. „Az Psalterium igen-igen szép volna – írta Nagyszombatból Asztalos András Szenczi Molnárnak 1609. február 10-én –, de öregb (értsd: nagyobb) literákra kellett volna megosztani, az melynek az nótáit kitalálják. Mind itt nálunk s mind Komáromban, Ujvárbán igen élőknek vele az ekléziában, de hogy az muzsika az magyaroknál tudatlanságban vagyon, nehezen találják ki az nótáit az dicséreteknek.” Csak lassan tanulják meg a dallamot, többnyire módosítják, és a ritmust elrontják, de az 1600-as évek végén már általános a templomi éneklésük. Zenekutatóink megállapítása szerint a francia dallamok alig, vagy inkább semmit sem hatottak a magyar népzeneire. A magyar zsoltárok nyelvi, kifejezésbeli fordulataival viszont nemegyszer találkozunk a köznyelvben. A magyar református magartartás, mentalitás formálásában pedig legföljebb a Vizsolyi Biblia verse nyezhet vele. A magyarra vált genfi zsoltárok a bizonyíték rá: nem mindegy, hogy ugyanazt a mondanivalót ki hogyan, milyen művészi fokon szólatlatja meg. Tudta ezt Szenczi Molnár is, s erre gondolt, amikor leírta: „még az Szentléleknek is kedves az versek szép egyező volta.”

Kálvin álma: a genfi zsoltárok éneklésében összekovácsolódó református világközösség nem valósult meg. Sőt a reformátusok tábora a XVIII. századtól kezdve még egy országon belül is több részre szakadozott. Abban, hogy a magyar református egyház minden viszontagság, belső ellentét és harc után mégis együtt maradt, nem szakadozott részekre, bizonyára része volt a Szenczi Molnár Albert által magyarra tett genfi zsoltároknak is.

IRODALOM

A genfi zsoltárookra és elterjedésükre Európában:

O. Douan: Clément Marot et le Psalter huguenot. I-II. Paris 1878-79.

Csomasz Tóth Kálmán: Hároszmászötvenéves a Psalterium Ungaricum (Református Egyház, 1957. 107-111)

Szenczi Molnár zsoltárait:

Császár Ernő: Sz. M. A. zsoltárai (Irodalomtörténeti Közlemények, 1914. 3 folytatás)

Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): Szenczi Molnár Albert és a magyar késő - reneszánsz. Szeged, 1978.

Németh László: Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk (Protestáns Szemle, 1928. Az idézet 23. l.)

Áprily Lajos: A zsoltárfordító (uo. 1934.); Meskó Dezső: Szenczi Molnár Albert a zsoltárfordító (Beregszász, 1934.); Baráth Imre: Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításai a nép ajkára átment szövegszerűség (Debreceni Protestáns Lap, 1934.)

Tolnai Gábor: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése (Tolnai G.: Nőnek az árnyak, Budapest, 1981. kötetben)

Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete, Budapest, 1957.; A magyar irodalom története. I-II. Főszerk. Sötér István, szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1969.

A XC. zsoltár modern fordítása,

protestáns: Biblia (Új Szövetség és Zsoltárok Könyve. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993.)

katolikus: Biblia. Öszövétségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, 1976.) – Bogári Farkas Miklós: Magyar zsoltár. Sajtó alá rend.: Szabó Gábor és Gilicze Gábor. Budapest, 1979.

Thordai János zsoltárai: Régi Magyar Költők Tára, XVII. Század, 4. k. Az unitáriusok költészete. Sajtó alá rend.: Stoll Béla, Tarnóczy Márton és Varga Imre. Budapest, 1967.

Szenczi Molnár Albert zsoltárai: Régi Magyar Költők Tára, XVII. 6. k. Sajtó alá rend.: Stoll Béla. Budapest, 1971.

Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiadta: Dézsi Lajos. Budapest, 1898. (Asztalos András levele: 297. l.) – Csomasz Tóth Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Budapest, 1950. Papp Géza: A XVII. század énekelt dallamai (Régi magyar dallamok tára II.), Budapest, 1920.

A füleki – romhányi csata

Az Oszmán és a Habsburg Birodalom által vívott „hosszú” vagy „tizenötéves” háború (1593–1606) számos eseményét nem, vagy csak nagyon kevésbé vizsgálta mind ez ideig a történeti kutatás. Ezek sorába tartozik a jelen munkában elemzett füleki-romhányi csata, amelyre 1593 késő őszén a felvidéki hadjárat keretén belül került sor.

Mindenekelőtt szólnunk kell röviden a felvidéki hadjárat előzményeiről. Az 1593. június 22-i sziszeki vereség ürügyén a Porta semmisnek tekintette az 1568 óta fennálló, s utoljára 1590-ben meghosszabbított békét a Habsburg Birodalommal. III. Murád szultán a hadjárat fővezérévé (szerdárrá) nagyvezíret, Szinán pasát nevezte ki. Szinánnak csupán rövid idő állt rendelkezésére, mivel csak október elején ért a Királyi Magyarországra, s hagyományosan október 26-án (Kászim napja) be kellett fejezni a hadműveleteket. Szinán nagyvezír bevette Veszprémet és Palotát, de Tata ostromát már a következő évre kellett halasztania. Serege egy részét Budán és más hódoltsági várakban hagyta téli szálláson, ő pedig Belgrádba vonult.

Szinán magyarországi hadjáratát készítették elő azok az „ajánlatok”, amelyeket Kirli Haszán temesvári beglerbég tett a nagyvezír feltehető tudatával több magyar főúrnak, például Báthori Istvánnak és Dobó Ferencnek. Az úgynevezett szináni ajánlat célja az volt, hogy a várható magyarországi ellenállást leszerelje, és a törökkel való szövetséget vállaló bármelyik főúrnak felkínálja adófizetés ellenében a Királyi Magyarországtól elszakítandó felvidéki területeket, a kassai vajdaságot. A behódoló főúr és a neki alávetett terület tehát Erdélyhez hasonló státust kapott volna. A magyar előkelők azonban nem egyezkedtek a hódító török hatalommal, ehelyett mind a Dunántúlon, mind pedig az „ajánlat” által érintett Felvidéken szervezték az ellenállást.

Győrnél a dunántúli (Zrínyi György főkapitány) és győri (Ferdinand von Hardegg főkapitány), Komáromnál pedig a bányavidéki (Pálffy Miklós főkapitány) főkapitányságok csapatai gyülekeztek, és Szinán távozása után ellentámadásba lendültek október vége felé. Ostrom alá vették Szé-

kesfehérvárt, s bár nem jártak sikerrel, a budai pasa felmentő seregére nagy vereséget mértek november 3-án Pákozdnál. A felső-magyarországi (kassai) főkapitányság csapatai a szeptember 23-i tarcali gyűlés határozatainak megfelelően Kassánál és a Tiszántúlon gyülekeztek. A török csapatok e térségben diverziós akciót hajtottak végre. Szinán nagyvezír – ajánlatának nyilvánvaló kudarca után – Haszán temesvári pasát és Báthori Zsigmond erdélyi fejedelmet Szatmár és Kálló várak elfoglalására utasította. Az erdélyi uralkodó különböző ürügyekkel halogatta a hadjáratban való részvételt, így a temesvári beglerbég magára maradt. Bár csapatait csak kb. 6 ezer főre becsülték, mégis megkísérelte Kálló megtámadását, azonban vissza kellett vonulnia ecsedi Báthori István országbíró közelben gyülekező csapatai elől, amelyek egyesültek Christoph von Teuffenbach Kassáról induló csapataival.

Teuffenbach kassai főkapitány és a főkapitányság előkelői nem érték be Kálló felmentésével, a temesvári pasa meghátrálásával, hanem támadó hadjáratba kezdtek. A november elején megkezdett vállalkozás sikeréhez hozzájárult a kezdetben szokatlanul enyhe idő is, amely azonban november vége felé esőssé, hideggé vált. A hadjárat fő célja Fülek, majd Szolnok elfoglalása volt; kérdéses volt azonban, hogy a rendelkezésre álló rövid idő alatt mennyire lehet ezt megvalósítani, s a magyarországi hódoltsági erők mennyiben tudják ezt akadályozni. A kassai főkapitány hadát összesen 12–16 ezer főre tehetjük forrásaink alapján. Létszámban legjelentősebb kontingensét a felvidéki főurak és nemesek 8–10 ezer főre becsülhető csapatai alkották. A főkapitányság végvári katonasága és Teuffenbach zsoldos csapatai létszámban jóval kisebb, de katonai erejét tekintve annál jelentősebb összetevőit jelentették a felvidéki hadjáratot megindító királyi seregnek.

A Rima folyó partján épült török erőd, Szabatka ostroma jelentette a hadjárat kezdetét, végét pedig Drégely és Palánk megszállása. A történeti kutatás a fentiek alapján kb. november 5-től számította a hadműveleteket december 7-ig. Véleményünk szerint november közepe táján kezdődött Szabatka vívása, s így a hadjárat nem egy hónapig, hanem csak kb. három hétig tartott. A harcok egyik résztvevője, Prépostváry Bálint kijelentése is alátámasztja ezt, aki szerint három hét alatt foglaltak el 12 várat. A fenti eltérés, illetve kronológiai hiba oka az lehet, hogy bár a Királyi Magyarországon 1588-ban bevezették a Gergely-naptárt (Újnaptár), a források egy része továbbra is használta a régi, Julianus-naptárt (Ónaptár). E két naptár között éppen tíz napos eltérés volt.

A felvidéki hadjárat során először Fülek „elővárát”, Szabatkát vették be a királyi csapatok három napos ostrommal. Majd az erősnek számító, öt részre tagolódó Fülek városának és várának bevételeire indultak. Füleket november 19-én vették körül. A vár fontosságát mutatja, hogy hamarosan megérkeztek segítségére a török felmentő csapatok. Fülek sorsától egy sor kisebb környékbeli vár sorsa is függött, eleste után megnyílhatott az út Nógrád, Hatvan és Szolnok felé. A két sereg közti összecsapást a történeti kutatás november 11-re tette. Ez az Ónaptár szerinti datálás azért mondható tévesnek, mert a hadjárat (s a 15 éves háború egyéb) eseményeit illetően jórészt a Gergely-naptárhoz igazodtak a kutatók. A két naptár használatának keverése kronológiai és logikai zűrzavart eredményezhet. A helyes dátum ennek megfelelően tehát november 21.

A török felmentő sereg két fő komponensből tevődött össze. Egyrészt a budai vilájethez tartozó, közvetlenül érdekelt, közeli szandzsákok (nógrádi, szécsényi, szolnoki és maga a füleki) csapatai, másrészt pedig a temesvári vilájet gyulai bég által vezetett hada alkotta a sereget. A források szerint legalább három, de inkább öt szandzsákbég volt jelen az oszmán hadban, de azt sem zárhatjuk ki, hogy még több bég vett részt a felmentési kísérletben. A rendelkezésre álló források minimálisan ötezer, maximálisan pedig tizennyolcezer főre tették az oszmán sereg létszámát. Feltevésünk szerint e két adat között, tízezer fő körül határozhatjuk meg a török felmentő csapatok reális összlétszámát. A pákozdi csatában megsebesült Szokolluzáde Haszán budai pasa bizonyosan, Kirli Haszán temesvári pasa pedig valószínűleg nem vett részt az akcióban, így a hadat az említett bégek vezethették. A felmentő sereg tartott Teuffenbach hadától, ezért nem nyílt csatára vállalkozott, hanem az éjszaka leple alatt akarta megrohanni a Füleket körülzáró keresztény táborn.

Ahogy a török korábban tudomást szerzett a keresztény tábor terveiről még, Fülek vívása előtt, ugyanúgy a királyi sereg vezetése is híreket kapott a felmentő csapatok közeledéséről és terveiről. A török szándékainak lelepleződése lényegében azt jelentette, hogy Fülek felmentési kísérlete kezdettől fogva kudarcra volt ítélve. A kassai főkapitány Báthori István országbíró vezetése alatt csapatokat küldött a török tábor ellen, hogy azt váratlan támadással lepjék meg, és verjék szét. Teuffenbach bizonyos kockázatot is vállalt ezzel, mert e terv napvilágra kerülése és a Báthori-féle sereg esetleges veresége után maga is bajba kerülhetett volna a Füleknél maradó és az ostromzárat fenntartó csapatokkal. A felmentő sereg ellen vonuló királyi csapatok létszámát 5–7 ezer főre becsülhetjük. Mivel a források jórészt

csak a felvidéki főurak nevét (Báthori István, Homonnai István, Rákóczi Zsigmond, Forgách Simon, Dobó Ferenc, Bánffy János, Thököly Sebestyén) említi a hadjárat és a csata kapcsán, a történeti irodalomban elterjedt vélekedés, hogy az összecsapásban csak a magyar nemesi csapatok vettek részt, és nekik tulajdonítható a győzelem. Azon túlmenően, hogy feltehetően korántsem mindegyik főúr vett részt ebben a vállalkozásban (Dobó Ferenc esetében ezt bizonyosan kizárhatjuk), az is megállapítható a forrásokból, hogy más csapatok is részesei voltak az akciónak. A török ellen vonuló királyi had zömét valóban a lovasságból álló nemesi kontingens adta, de végvári gyalogos csapatok (Pálffy által odaküldött bányavidéki végvári egységek) és Teuffenbach által rendelkezésre bocsátott német lovasok is ott voltak e seregben.

Színhelye alapján a történeti kutatás Romhányhoz kötötte s romhányi csataként emlegette ezt az összecsapást. A vonatkozó források (Prépostváry levele, Szepsi Laczkó Máté krónikája) alapján valóban Romhánynál (Rohman) táborozott a török felmentő had, ahol a keresztény csapatok megtámadták. Ez azonban nem a mai Magyarország területén, Nógrád megyében levő Romhányval (az 1710. január 22-én vívott csata színhelyével) azonos helység, hanem a Fülek és Szécsény között kb. félúton található, úgynevezett Kis-Romhány pusztája volt. A török felmentő csapatok itt ütöttek tábort, és innen készülődtek Fülek alá menni, amikor 21-e hajnalán megrohanta őket a Báthori István vezette királyi sereg.

Az 1593. november 21-i füleki-romhányi csatát a támadó keresztény had a felmentő oszmán sereg eltávolítása és Fülek ostromának folytatása, a török pedig a vár felmentése érdekében vívta. Valójában szabályszerű ütközetről nem beszélhetünk, mivel csak a támadó királyi sereg formált hadrendet, az oszmán seregnek nem volt ideje és alkalma harcrendet alakítani. A törökök éppen megkezdték hajnalban a táborból való kivonulást, amikor megérkeztek és rájuk törtek a keresztény csapatok. A források túlnyomó többsége szerint már az első roham döntőnek bizonyult, az ellenállásra képes török csapatok megfutamítása után a többi csapat is futásnak eredt. Telegdy Pál levele alapján azonban sokkal következtethetünk arra, hogy a török ellenállás ennél nagyobb mértékű volt, s csak a német puskás lovaság beavatkozása döntötte el a küzdelmet. A csata kétségkívül rövid ideig tartott, a menekülő törökök üldözése jóval hosszabb időt vehetett igénybe. A források szerint a pánikszerűen menekülő ellenség az erdőkbe vette be magát, illetve egészen Szécsényig menekült. A török veszteségek igen súlyosak lehettek, forrásaink alapján több ezer főre becsüljük ezeket, míg a

királyi had vesztesége elenyészően csekély lehetett. A győztes keresztély had kezére került a török tábor minden felszerelésével együtt (zászlók, ágyúk, élelmiszerek stb.).

A győzelem után a Báthori vezette had visszatért a dús zsákmánnyal együtt Fülekhez. A vár védőinek elrettentésére a levágott török fejeket közszemlére helyezték. Fülek érdemi ostroma voltaképpen másnap, november 22-én kezdődött a vár lövetésével. A felmentő sereg vereségével értelemszerűen csökkent Fülek védőinek esélye a vár megtartására. Még inkább reménytelenné vált a török erősség helyzete, amikor november 24-én Pálffy Miklós bányavidéki főkapitány is megérkezett 5–7 ezer főre becsült seregével. Ez az erősítés megpecsételte Fülek egyébként szívosan védekező őrségének helyzetét. Fülek részeként került az ostromló sereg kezére, utoljára a vár maradt, amelyet megfogyatkozott őrsege november 27-én adott fel szabad elvonulás fejében. A várból kb. 2000 fő vonult ki az asszonyokat és gyermekeket is beleszámítva. Fülek eleste után sorra kapituláltak a környező kisebb várak (például Ajnácskő, Hollókő, Solyomkő, Buják stb.), sőt a viszonylag erősebb Szécsényt is magára hagyta őrsege, amelyet december 3-án vettek birtokba. A rossz idő beköszöntével a kassai főkapitány véget vetett az eredményes felvidéki hadműveletnek, a visszavonuló Pálffy útközben még birtokba vette az elhagyott Drégelyt és Palánkot (Drégelypalánkot) december 7-én.

A felvidéki hadjárat során vívott füleki-romhányi csatában a királyi csapatok jelentős győzelmet arattak, amely hozzájárult a térség egyik fontos várának, Füleknek a kapitulációjához. A sikeres felvidéki hadműveletek előkészítették a további előnyomulást e térségben.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Baranyai Decsi János: *Magyar története (1592–1598)*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1982.
- Doberdói Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 14. rész. Budapest, 1940.
- Gömöry Gusztáv: *Veszprém és Palota eleste 1593-ban*. Hadtörténeti Közlemények, 1895. 254–259.
- Hadtörténelmi Intézet Levéltára. Történelmi Iratok Gyűjteménye.
- Jedlicska Pál: *Adatok Erdődy báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600*. Budapest, 1894.

- Illésházy István följegyzései 1592–1603. Közzéteszi Kazicz Gy. Gábor. Pest, 1863.
- Istvánffy Miklós: *Magyarország története (1490–1606)*. Fordította Vidovich György. Debrecen, 1867–1868.
- Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári–királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizanöt éves háború éveiben*. Hadtörténelmi Közlemények, 1991. 80–122.
- Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzéteszi Eckhardt Sándor. Budapest, 1944.
- Kubinyi Miklós: *Bethlenfalvi Thurzó György levelei Czoborszentmihályi Czobor Erzsébethhez*. I. kötet (1593–1600), Budapest, 1897.
- Lele József: *Erdély és a török haditervek 1593–94-ben*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica Tomus XCVIII. Szeged, 1993. 53–63.
- Magyarország hadtörténete III/1–2 (1526–1686)*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985.
- Nagy László: *Az erős fekete bég*. Nádasdy Ferenc. Budapest, 1987.
- Nagy László: *„Mégfogva bár, de törve nem.” Török háborúk viharában (1541–1699)*. Budapest, é. n. (1989.).
- Ortelius, Hieronymus: *Chronologia*. Nürnberg, 1604.
- Reusner, Nicolaus: *Rerum memorabilium Francofurti*, 1603.
- Thuanus, Iacobus: *Historiarum sub temporis*. Tomus 5. Colonia, 1630.
- Tóth Sándor László: *Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben*. Hadtörténelmi Közlemények 1982. 159–174.

A vazallusok szövetsége a 15 éves háborúban

Mire 1593-ban Szinán nagyvezír támadásával újabb oszmán háború indult Magyarországon, keresztény oldalról már többször kidolgozták egy oszmánellenes összefogás sikeresnek vélt tervét. E terveknek korán részévé vált a gondolat, hogy a szövetségbe be kell vonni Európa oszmán hódolt-ságban vagy oszmán felügyelet alatt élő, szuverenitását részben vagy egészben elvesztett országait is. Így mindenekelőtt Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet. Ezek szövetségbe tömörítésére a Habsburg-dinasztia pályá-zott a legnagyobb eséllyel, ám II. Rudolf császár számításait Báthori Zsigmond Erdélye keresztülhúzta. 1594 végén és 1595 elején az Erdélyi Fejedelemség fősege alatt szerveződött meg az oszmán vazallusok összefo-gása, s ez nemcsak a Habsburg diplomácia, de a török Porta kudarcát is je-lentette. Ez utóbbi ugyanis sokáig sikerrel ügyelt arra, hogy vazallusainak együttműködését a fölöttük gyakorolt hol enyhébb, hol szigorúbb felügye-lettel, egymás elleni gyakori kijátszásukkal megakadályozza. Az 1593-ban induló háborúban azonban e politika folytatására már nem maradt ereje. Mi több, maga is akaratlan elősegítőjévé vált szövetségüknek. Amint ugyanis egyre gyakrabban bízta Erdély fejedelmeire az oláh vajdák megregulázását, ezzel egyúttal a vazallusai fölött gyakorolt főhatalomból is részesítette Erdélyt, s a vazallusok között ily módon formálódó sajátos együttműködést már akkor sem tudta megbontani, amikor annak kifejezet-ten oszmánellenes éle lett.

Báthori Zsigmond 1592 óta jó érzékkel, óvatos, körültekintő diplomáival használta ki a kínálkozó lehetőségeket. Noha a három vazal-us közös uralom alá vonására már korábban is akadtak kísérletek, Benda Kálmán megfigyelése szerint ezek „távolibb célokat nem néző, pillanatnyi ötletek voltak”, s csak Báthori Zsigmond szeme előtt lebegett egy „félkör alakban egyszerre megindítható nagy oszmánellenes támadás terve”. Ugy tűnik, Báthorinak Havasalföld esetében volt viszonylag egyszerűbb dolga, amennyiben ott „pusztán” az oszmán uralommal kellett megbírkóznia. Moldvában emellett már a lengyel érdekekkel, befolyással is számolhatott.

Az erdélyi fejedelemnek mindenekelőtt mérlegelnie kellett, hogy egy újabb oszmán háborúban a Porta számítani fog vazallusai közreműködé-sére, valamint azt is tudnia illett, hogy amennyiben törökellenes tervei idő előtt ismertté válnak, az oláh vajdaságok Erdély megfenyítésére is felhasz-

nálhatók. Kezére játszott azonban, hogy 1592 óta szinte folyamatos vajdaváltások tették áttekinthetetlenné a vajdaságok viszonyait. E „zavarban” pedig könnyebben érvényesíthette a maga érdekeit, mint konszolidáltabb, nyugodt körülmények között. 1593-tól, a nyílt Habsburg-ellenes háború megindításától kezdve aztán a Porta sem tudta minden figyelmét birodalma északkeleti végeire összpontosítani, ami megint csak Báthori dolgát könnyítette.

Báthori Zsigmond tisztában volt azzal, hogy a török nem fogja tétlenül szemlélni vazallusaiának összefogását, megkísérelte hát a Porta éberségét és gyanúját elaltatni. Ez irányú sikerét jelzi, hogy az oszmán hadvezetésnek még 1594 végén sem volt biztos tudomása arról, hogy a vajdaságok immár ellene készülnek. Haszán temesvári beglerbég ecsedi Báthori Istvánnak írt, 1594 szeptember 4-én kelt levele legalább is azt a gyanút kelti, hogy a Portán vagy nem voltak értesülve a vajdaságok valós helyzetéről, vagy egyszerűen nem vettek róla tudomást, netán nem vették azt komolyan. Haszán ugyanis miután felkínálta Báthorinak a Kassától Nagyszombatig terjedő vajdaságot, ígéretet tett arra, hogy amennyiben az e területen lévő vármegyéket, városokat nem sikerülne szép szóval a maga hűségére hajlítani, úgy megteheti azt erővel. Ebben az esetben pedig Báthori István számíthat a tatár kán, Erdély és a két oláh vajda, azaz a töretlen hűségűnek vélt oszmán vazallusok támogatására. Nem lehetett véletlen, hogy Báthori Zsigmond igyekezett Mihály vajda révén a Portára juttatni leveleit, s ezzel egyszerre bizonyította a maga és Mihály hűségét, jöllehet 1594 végére már túl voltak az első törökellenes célú megbeszéléseken. Egy ez év november 12-én kelt velencei követjelentés szerint Báthori Zsigmond ekkor már biztosan számíthatott Moldva és Havasalföld segítségére törökellenes harcában.

Az erdélyi fejedelem országa földrajzi-stratégiai helyzetét sem csekély leleménnyel hasznosította diplomáciai mesterkedéseiben. 1594 elején még amiatt panaszkodott Rudolf császárnak, hogy Erdély határainál ugrásra készen áll Szinán pasa félelmetes serege, valamint Moldva és Havasalföld hada, illő lenne hát, ha mihamarabb segítséget kapna. Ez idő tájt kelt másik levelébn ugyanakkor azokat az érdemeket sorjázta Szinán pasa előtt, amelyeket országa szerzett az oláh vajdaságok kapcsán. Eszerint amint a Porta ellenségeire a padisah megbízásából szinte állandóan ügyelt, úgy a „szomszéd oláh országoknak oltalmazására” is mindig volt gondja, ami szintén nem ellenkezett a szultáni akarattal. A szomszédos vajdaságokat tehát hol fenyegető árnyékként, hogy felügyelt és oltalmazott vazallustársaként rajzolta föl Báthori, ahogyan azt pillanatnyi érdekei megkívánták. Felügyeleti jogát legutóbb épp akkor gyakorolta, amikor Péter helyére Áront ültette Moldva vajdai székébe.

Az eset az 1592. esztendőre nyúlik vissza. Ez év június 10-én érkezett a szultáni parancs a gyulafehérvári udvarba, amelyben III. Murád szultán tudomására hozta Báthorinak, hogy Áron moldvai vajdát megfosztotta ha-

talmától, s elvárja Erdély urától, hogy Áront elfogadja és a Portára küldje. Noha Báthori Zsigmond felajánlotta készséges szolgálatát, Áron sorsa hamarosan gyökeres fordulatot vett. Visszanyerte a padisah kezét, s vele moldvai uralmát. Moldvát azonban időközben új gazda vette birtokba, „egy lator, és hazug, Ördeg Péter nevű”, aki Lengyelországból indulva tört a vajdaságra. Báthori parancsot kapott ugyan a szultántól az Áron „vajda mellett az szükséghez képest való forgolódásra”, lépéseit azonban néhány mozzanat késleltette. Abból, hogy Murád a ruméliai beglerbéget és a kapudzi basát küldte seregei élén Moldvába, látható volt, mennyire fontos számára az ügy. Ám csapatainak meglehetősen lassú fülvönulásából és körülmenyes előrehaladásából bizonyos óvatosságot lehetett észlelni. Báthori még szeptember végén sem tudta, pontosan mekkora erőkkal jön a török, hol egyesülnek majd seregeik, s miként hangolják össze hadműveleteiket. Az erdélyi seregek így lényegében maguk oldották meg a feladatot, amikor Pétert Jászvásár környékén meglepték, s az védekezés helyett megadta magát.

Ha fölidézzük az 1592-es év egyéb, a törököket is érintő eseményeit, úgy kirajzolódik Péter akciójának háttere, és érthetővé válik a Porta komoly aggodalommal vegyes óvatossága, valamint lemérhető Báthori szolgálatának értéke. 1592 ugyanis a lengyelországi események szempontjából sem volt közömbös esztendő a Porta számára. III. Zsigmond lengyel uralkodó ekkor fontolgatta Svédországba való hazatérését, s erre az esetre azt tervezte, hogy Habsburg kézre adja országát. Noha ez Lengyelországban is komoly ellenérzéseket szült, a formálódó lengyel-Habsburg együttműködést már nehezen lehetett megbontani. Az pedig, hogy Áron ellenlábásának, Péternek lengyel pártfogói akadtak, annak a veszélynek az árnyékát vetítette előre, hogy Moldvában nem egyszerűen a szokásos vajdacsere történhet meg, hanem a tartomány fölötti török uralom válhat bizonytalanná. A Porta tehát élesen reagált a dologra, ám láthatóan nyílt háborút nem mert megkockáztatni. Talán ebben rejlik annak magyarázata, miért hagyott teret Báthori buzgóságának. Az erdélyi fejedelem török szolgálatban, de mégsem török fegyverekkel dönthette el a moldvai kérdést a Porta javára. Mindebben persze Báthorinak is megvolt a maga érdekeltisége. Számára nem volt közömbös, melyik hatalom szab irányt keleti szomszédja, Moldva politikájának. A lengyel – és annak leple alatt netán a Habsburg – befolyás erősödése semmiképpen nem kedvezett Erdély urának. A Moldva fölötti török uralom közvetlenül immár mindinkább erdélyi felügyeletként működött, amit gyökeresen más hatalmi osztozkodás esetén már nem lehetett volna átmenteni.

Amikor 1593 szeptemberében Mihály nyerte el Havasalföld vajdai székét, Báthori Zsigmond többé-kevésbé biztos lehetett abban, hogy iránta megértő emberek kerültek az országával szomszédos vajdaságok élére: Áron és Mihály is hálás lehetett neki, amiért közreműködött vajdai kinevezésükben. Hálájuk azonban odáig már nem terjedt, hogy Báthorit korlátlan

úrnak ismerjék el maguk fölött. Márpedig Erdély fejedelme erre törekedett. Az sem lehetett feltétlenül vonzó Moldva és Havasalföld számára, hogy ennek az alárendelésnek egyértelmű törökellenesség lett a célja és tartalma. Báthori hatalmát nem tarthatták megnyugtató biztosítéknak egy ilyen merész lépés megtételéhez. Ebben a kérdésben azonban már nem is dönthettek szabad akaratuk szerint. Báthori ugyanis az erőszakos lépésektől sem riadt vissza. Mihály vajda esetében még megelégedett azzal, hogy feleségét és fiát túszként tartotta magánál, így bírva engedelmességre a vajdát. Aronnál azonban ennél is tovább ment. A török-lengyel érdekek ütközőzónájában biztonságát kereső vajdát letette, s helyébe az erdélyi érdekeket jobban kiszolgáló Razvan Istvánt ültette.

Az 1595 májusában és júniusában megkötött szerződésekről már Bíró Vencel megállapította, hogy ezekkel „a két vajdaság olyan helyzetbe került Erdéllyel szemben, aminő viszonyban Erdély állott a törökkel szemben”. A szerződések ismeretében azonban megkockáztatható, hogy Báthori sokkal szigorúbb felügyeletet kívánt magának, mint amilyennel fölötté rendelkezett a Porta. A vajdaságok belső autonómiáját csakúgy szinte teljesen felszámolta, mint ahogy kapcsolataikat is minimálisra redukálta.

Ha e szoros erdélyi uralom kialakulásának nem, a három vazallus összefogásának a Porta is akaratlan segítőjévé vált. A szultáni udvar megbízásából Báthori Zsigmondnak még 1593 szeptemberében is egyforma éberséggel kellett vigyáznia Moldvára és Havasalföldre, úgy azonban, hogy fölös létszámú katonát nem tarthatott bennük. Mindebből világos, hogy a Porta nem tudta eldönteni, vajon milyen szerepet osszon Erdélyre: a potenciális ellenfelét, vagy a hűséges vazallusét. Míg egyfelől az erdélyi katonai jelenlétet akarta mindenáron csökkenteni az oláh vajdaságokban, másfelől nem nélkülözhetette Erdély immár hagyományossá vált ellenőrző szerepét azok felett. Ezt a sajátosan ellentmondásos helyzetet pedig Báthori Zsigmond remek diplomáciai érzékkel, kellő körültekintéssel és határozottsággal használta ki.

IRODALOM

- Baranyai Decsi János *magyar históriája (1592-1598)*. Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter, Budapest, 1982.
- Benda Kálmán: *Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI–XVII. században*. In: *Magyarok és románok II*. Szerk.: Deér József és Gáldi László, Budapest, 1944.
- Bíró Vencel: *Erdély és a Porta. Századok*. 1923. 76-93.
- Bóka Éva: *Európa és a törökök. (Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16–17. sz-i tervekből)*. *Világtörténet*, 1983/2. 83-104.

Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda. 1593–1601.* Bukarest, 1977.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek III. (1576–1596). Szerk.: Szilágyi Sándor, Budapest, 1877.

Leitsch, Walter: *Rudolf II. und Südosteuropa, 1593–1606.* East European Quarterly, 1972. Volume VI. Number 3. 301–320.

Makkai László: *Magyar-román közös múlt.* Budapest, 1989.

P. Gáspár Gabriella: *Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra.* é. n.

Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. Kiadta: Szilágyi Sándor, Monumenta Hungariae Historica, Scriptores. XXX. Budapest, 1880.

Veress Endre: *Documente privitoare la Istoria Ardealului. Moldvei si Tarii-Romanesti. Volumul III. (1585–1592) Bucuresti, 1931., Volumul IV. (1593–1595) Bucuresti, 1932.*

Hitharc vagy hadivállalkozás

(A tatár segédc csapatok alkalmazásának pénzügyi terhei a tizenöt éves háborúban)

Ha a török hódító háborúkra gondolunk, először az igaz hit terjesztőinek, a gáziknak az alakja jut az eszünkbe. Kétségtelen, hogy a hódító iszlám, s a *kızıl elma* ideológiája mindvégig meghatározó és célkijelölő komponense volt a török hadviselésnek,¹ de nem kevésbé motiválta a hitharcosokat kezdetben a zsákmány, később a területi gyarapodás révén megszerezhető javadalombirtok reménye. A török hadjáratokon résztvevő tatároknál a dzsihádnak, azaz a hitharcnak sokkal kisebb jelentősége volt. A tatár társadalomban az iszlámot csak az uralkodó réteg gyakorolta, a köznép bár külsőségeiben Mohamed próféta tanításait követte, otthonában megtartotta nemezből készült pogány bálványait is.² A tatárokat sem az iszlám, sem a területszerzés nem motiválta a hadjáratokon. Külső és belső kényszerítő okok miatt vettek rajtuk részt. Egyrészt a Krimi Kánság mint az Oszmán Birodalom vazallus állama segédc csapatattal tartozott támogatni a szultánt, másrészt a gazdasági viszonyok fejletlensége miatt a félnomad lakosság rá is szorult akár az önállóan, akár az oszmánokkal közösen vezetett hadjáratok zsákmányára.

Az önálló hadjáratok ebben a korban mindig Oroszország és Lengyelország ellen irányultak. Legfőbb céljuk az eladható foglyok beszerzése volt. Ugyanakkor mind az orosz, mind a lengyel uralkodók saját céljaik érdekében szövetségesként is felhasználták a tatárokat. Gázi Giráj kán például 1592-ben ötezer aranyért ajánlkozott a lengyeleknek, hogy megtámadja Oroszországot, s arra hivatkozott, hogy bátyjának, Mehmed Girájnak is ennyit fizetett Báthori István.³ Sőt ötezer forintot ígért Bethlen Gábor is a tatár kán testvérének, ha csapataival támogatja, és Erdély trónjára segíti.⁴

Az összeg nagyságának jelentőségére csak akkor figyeltem fel újra, amikor az isztambuli levéltárban kezembe került a szultáni diván 1593-ból származó jegyzőkönyve. Ebben a kaffai kikötő eminjét arra utasították, hogy „a tatár kánnak a következő évi előkészületekre a magyarországi hadjáratok alkalmával adni szokott öt ezer aranyat utalja át”.⁵ Az adatok egybeesése, a minduntalan felbukkanó ötezer arany azt engedte sejtetni, hogy talán volt egy meghatározott összeg, amelyért a tatárokat fel lehetett fogadni, s ez a „díjszabás” nemcsak a keresztény uralkodókra, hanem a Portára is vonatkozott. Más szóval ez azt jelentené, hogy a tatár sereg

nemcsak vazallusi kötelezettséget teljesített az Oszmán Birodalommal szemben, nemcsak zsákmányért, hanem meghatározott összeg fejében állt volna rendelkezésre a Portának. Ezen a nyomon elindulva újra átvizsgáltam a tizenöt éves háborúra vonatkozó török elbeszélő és pénzügyi forrásokat. Az elszórt adatokból lassan összeállt a tatár segédcsapatok alkalmazásakor fizetett készpénz és ajándékok listája.

A háború folyamán először Pecsevi említi, hogy 1594-ben Győr alatt Gázi Giráj a török sereghez való csatlakozáskor ötezer arany megérkezési ajándékot (*tesrif-ül kudum*) kapott, melyet további értékes tárgyak egészítettek ki.⁶ Valószínű, hogy nem újabb ötezer aranyat kell rajta értenünk, hanem inkább arról lehet szó, hogy itt kézbesítették neki a már említett, minden magyarországi hadjárat alkalmával adni szokott ötezer aranyat.

Az 1598. évi hadjáratra vonatkozó források elmondják, hogy Gázi Giráj a szerdártól, Szaturdzsi Mehmed pasától, egy drágakövekkel kivert nyereggel és kantárszíjjal felszerszámozott hátaslovat kapott, majd a táborban útiköltség (*harcık*) címén pénzzel (sajnos az összeg nincs megjelölve), kaftánokkal s más személyes használatra szánt holmikkal (*iç esbabları*) kedveskedett neki, mirzái között pedig száz göngyöleg bársonykaftánt, 400 könyök (zira = 68 cm) posztószövetet, valamint turbánnak való finomszövetet osztottak szét.⁷

Ezen felül az 1598–99-es telelésre Szaturdzsi Mehmed pasa 770 000 akcsét ígért a kánnak, melynek kifizetése a szerdár halála miatt akadozott.⁸ Később azonban hiánytalanul kiutalták, mert a fennmaradt pénzügyi elszámolások szerint 1599 júniusától 1601 májusáig több mint másfélmillió akcsát fizettek ki a tatároknak,⁹ ez pedig a két évre elosztva valamivel több, mint öt-ötezer arany.

Alig néhány év múlva, 1602-ben Gázi Giráj már 30 000 aranyat kért a hadjáratban való részvételért és a Magyarországon való telelésért, vagyis pontosan annyit, amennyit a német-római császár és a magyar király követei évente a Portára adóként vinni szoktak.¹⁰ Az összeg nagysága különösen akkor szembetűnő, ha összevetjük a nagyvezíri jelentésekkel. Ezekben az 1602. évi hadjáratra 300 000 aranyat kértek, de csak 200 000-et tudott a kincstár átutalni.¹¹ Ehhez képest a kán által kért summa a teljes költségek mintegy egyhatodát tette ki. Az Oszmán Birodalom szorult helyzetére jellemző, hogy a kérést nem merte visszautasítani, s a pénzügyi feljegyzésekből nyomon követhetően a 30 000 aranyat majdnem teljes egészében ki is fizették neki. 1602 júliusa és 1603 májusa között 3 483 300 akcsét utaltak ki Gézi Girájnak. Ebből 2 880 180 akcse volt a kán része, a többit a tatár mirzáknak fizették ki.¹²

Forrásaink a 17. század elején más alkalmakkor is említést tesznek a kán és a kalga udvari népének ellátmányáról¹³, de összegéről eddig semmiféle adat nem került elő. Az adatok hiánya több okra is visszavezethető: készpénzelszámolásra mindig azon a hadjáratok alkalmával került

sor, amelyeken a kán személyesen jelen volt, 1603 után pedig köztudottan Gázi Giráj már nem jött többet Magyarországra. A másik ok, a krónikus pénzhiány miatt, amely mind a Habsburgokat, mind az oszmánokat sújtotta. Ezért a háború második felétől a forrásokból világosan kivehető a török hadvezetés azon törekvése, hogy a kincstár válláról levegye és a lakosságra hárítsák legalább a tatárok magyarországi telettetésének anyagi gondjait. 1603-ban a kanizsai beglerbégnek, a mohácsi, pécsi, koppanyi és szigetvári szandzsákbégnek, valamint az itt működő kádiknak parancsot küldtek, hogy ha a tatárok telettétése szükségessé válik, az alájuk tartozó területeken számukra szállást jelöljenek ki, ellátásukra pedig a szandzsákrájáitól minden tatárnak havonta egy kile (25 656 kg) lisztet, tíz okka (1 okka = 1 283 kg) húst, két lovának havi három-három kile árpát, elegendő mennyiségű szénát (!) és szalmát (!), valamint tűzfát rendeljenek, s sehol se engedjék ki őket a falvakra.¹⁴ Feltehetően nem az egész tatár seregről, hanem csak az elit csapatokról gondoskodtak ily módon.

A felsorolt adatok alapján nyilvánvaló, hogy szakítanunk kell a törököket kiszolgáló, csak zsákmányért harcoló tatár segédc csapatok toposzával. A török hadvezetés, ha néha túl magasnak tartotta is a kifizetett összegeket, nem tudta nélkülözni a tatár segédc csapatokat.¹⁵ A hadjáratokon való részvétel a tatár sereg vezetőinek a zsákmány ötöde mellett így készpénzt hozó hadivállalkozást is jelentett. A készpénzből és ajándékokból azonban csak a vezető réteg részesült. A tatár sereg nagyobbik része az elmaradt fizetséget és ellátást – ahogy ezt a háborúban résztvevő magyar végvári katonák, hajdúk, szerbek, németek, vallonok, kozákok is tették – zsákmányból és foglyok eladásából pótolták, s ahol lehetett, sarcoltattak.¹⁶

JEGYZETEK

1. A *kızıl elma*, vagyis az „aranyalma” a keresztény uralkodók birodalmi almája a törökök elképzelése szerint a keresztény hitet és az általa birt viláгурalmat fejezi ki. Kezdetben Bizáncra, később mindig azokra a keresztény központokra vonatkoztatták, amelyeket meg akartak hódítani. Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás. Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában*. Budapest, 1991. 133-134.
2. A házban a gazda mindig észak felől foglal helyet. „Feje fölött állandóan nemezből készített bábu örködik, melyet testvéreinek nevez. Bal felől, az asszonyok és az első feleség feje fölött egy másik ilyen testvér látható, közbül pedig egy kisebb, a ház védője. A jó feleség ágya lábánál gyapjúval kitömött kecskegidabőr, mellette bábu, mely a lányokat vigyázza. Az ajtó mellett egy másik bábu

szárított tehéntőggel a teheneket fejő asszonyokat védi, mert a kancákat csak a férfiak fejk.

E bálványképeket minden reggel meghintik italukkal, legyen az kumis vagy bármi más. Ezután az ajtón kívül állók háromszor térdet hajtanak: délnek a tűz tiszteletére, ugyanúgy keletnek a lég tiszteletére, majd nyugatnak a víz tiszteletére, és végül északnak a holtak emlékeztetére.” *John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580–1631.* Válogatta, fordította, a bevezetőt és jegyzeteket írta C. Cutean Éva. Bukarest, 1980.

3. Veljaminov – Zernov, V. – Feyzhanov, H.: *Materialy dlja istorii Krymskogo Hanstva.* Sanktpetersburg, 1864. Nr. 5.
4. *Török-magyarkori történelmi emlékek.* Okmánytár. III. Pest, 1868. 425–427.
5. Başbakanlık Arşivi Istanbul. Mühimme defterleri 71. Nr. 320 (1002/1594).
6. Tarih-i Peçevi. II. Istanbul, 1283/1866, 150.
7. Topçılar kâtibi Abdu'l-Kadir Efendi: *Vekâyî-i Târihiyye.* Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Ms. MXT. 130, 101b.
8. *Gâzi Girâj kân levele Ibrahim pasa nagyvezirhez.* Nuru Osmaniye Kütüphanesi, Istanbul. Nr. 4292. 62–66. A kân megemlíti, hogy egy listát csatolt a levélhez, amelyben pontokba foglalta, kinek mi jár. Sajnos ezt a listát már nem másolta le a levélgyűjtemény összeállítója.
9. Finkel, C.: *The administration of Warfare: the Ottoman military campaigns in Hungary, 1593–1606.* (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes Bd. 14.) Wien, 1988. 105.
10. Orhonlu, C.: *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler – Telhisler (1597–1607).* [Az oszmán történelemre vonatkozó iratok – telhiszek, 1597–1607]. Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. Istanbul, 1970, No. 61.
11. Dávid G. – Fodor P.: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. *Hadtörténelmi Közlemények*, 30 (1983/2), 295.
12. Finkel i. m. 105.
13. Dávid-Fodor i. m. 1983/3, 452 és 461.
14. BBA MD/ 77 No. 590. Finkel i. m. 206. Az irat nincs datálva. De megemlíti benne, hogy a kán fiával kinn telelő tatárok is hasonló ellátmányt kapnak, továbbá hogy az ellátmányról egészen sevvál hónapjaig kell gondoskodni. Toktamis Giráj 1602/1603 telén az apjával volt kinn Magyarországon, majd 1604/1605 telén egy kisebb sereggel önállóan. Mivel sevvál hónapjának kezdete 1603-

ban március 14-re, 1605-ben viszont február 20-ára esett, valószínűbb, hogy az irat az 1603-as telelésre vonatkozik.

15. Rendkívül tanulságos Jemiscsi Haszán pasa előterjesztése a szultánhoz a kán által kért 30 000 aranyról. „A kánok eddig ilyen ajánlatot nem szoktak tenni, helyesnek tartod-e most ennyi pénzt kiadni? Jól tudod milyen a kincstár helyzete” – kérdezte a szultán. Mire Jemiscsi Haszán pasa ezt válaszolta: „Boldogságos padisahom! Felséged e szolgája jól ismeri a kincstár állapotát. Még ha a kicstár teli volna is, csupán azért, hogy szokás és törvény ne legyen ennyi pénzt és ennyiféle holmit adni helytelen lenne. De az sem lenne helyes, ha a kán az ezévi felséges hadjáratra nem jönne. Mindenkinek, aki csak tud és képes rá meg kell jelennie.” Orhonlu i. m. Nr. 61.
16. Rimaszombat az 1599. évi felvidéki tatár portya alkalmával 1000 aranyat és élelmet adott a tatároknak, hogy a várost megkíméljék (Horváth János Pogrányi Benedekhez, Szécsény, 1599. október 29. HHStA Turcica 82/2 Fo. 165). Ugyanezen a portyán a védtelen Garam menti falvakból 900 foglyot és mintegy 2000 lábasjószágot hajtottak el a tatárok. Matunák Mihály: Az 1599. évi Bars vármezei tatárjárás. Történelmi Tár 1905, 590-599.

Gondolatok Bocskai István szultáni megerősítésének történetéhez

Mielőtt rátérnénk a címben jelzett téma taglalására, el kell mondanunk, hogy a most következő dolgozat egy készülő nagyobb munka része, melynek végeredménye az erdélyi fejedelmeknek küldött szultáni ahdnámék (szultáni szerződéslevelek, hitlevelek) összegyűjtése és a beiktatások történetének feldolgozása lesz.

Témaválasztásunkkal egyrészt tisztelni szeretnénk a korszak kiváló ismerője, a nemrégiben elhunyt Benda Kálmán emléke előtt, aki a dolgozatunk első változatát még körünkben hallgathatta meg tanszékünkön; másrészt pedig arra a négyszáz éves évfordulóra kívánunk emlékezni, amikor a hazánk történetét és bizonyos szempontból jelenét is befolyásoló hosszú vagy más néven tizenöt éves háború kitört. Ennek a küzdelemsornak fordulópontja az 1604-es év, melyet a Bocskai-felkelés fémjelez.

1. Kezdjük a vizsgálódásunkat azzal, hogy a szakirodalom és a források hogyan tárgyalják, mely időpontokhoz és helyekhez kötik Bocskai István szultáni megerősítését. Az elvégzett kutatás igen meglepő eredményre vezetett. Az 1604-es évben öt alkalmat tüntetnek fel az általunk ismert szövegek, amikor a császári hitlevél átadása megtörténhetett. Az időpontok viszont rövid intervallum közé foghatók, 1604. november eleje és ugyan-ezen év november 20. közé.

v | Ha az átadás körülményeit vizsgáljuk, még meglepőbb az eredmény. Szinte minden szerző más néphez köti a fejedelmi jelvények átadását. Bektás pasától, Hadczi Hüszeinen keresztül Bethlen Gáborig változnak az irat kézbesítői.

Ha tovább lépünk a következő évekre, szintén újabb, egymásnak ellentmondó adatokat kapunk: (1) 1605. szeptember 14-i megyesi beiktatás; (2) a pár nappal későbbi sárospataki; (3) a november 11-i Rákos mezején történt „csúcstalálkozó”. (Itt Bocskai személyesen találkozott a nagyvezírral, Lala Mehmeddel.)

Sőt a Dávid Géza és Fodor Pál által magyarra fordított telhiszekben, azaz a legfontosabb államügyeket tartalmazó és a szultán részére a nagyvezír által készített titkos államiratokban egy 1606 júliusában Kassára érkezett ahdnáméről is olvashatunk. Az eltérő adatok következtében minden felmerülő lehetőséget meg kellett vizsgálni azért, hogy a legelfogadhatóbb válaszok szülessenek az előttünk álló nyitott kérdésekre.

2. Most csak az 1604-es év eseményeit tárgyaljuk részletesen. A múlt századi forráskiadványokon kívül elsősorban Nagy László 1956-ban megjelent iratközlését, a Benda Kálmán és Kenéz Győző által 1972-ben közzétett Barbiánó-féle jelentést, Szamosközy történelmi hagyatékait, és az 1604-ben Budán kiadott török beiktató levél eredeti szövegét vettük alapul. Reményünk szerint sikerülni fog a kutatási módszerünk bemutatásán túl kissé árnyaltabban felvázolni a török mellé futott magyar urak, az oszmán birodalom és Bocskai hármas kapcsolódási rendszerét.

(a) 1604 tavaszán Bocskai István azzal a látszólagos indokkal küldte be Murád nevű rabját a hódoltságba, hogy az összegyűjtse a váltságdíját. Ennél fontosabb indítéka is volt, fel kívánta venni ily módon a kapcsolatot a Temesváron időző magyar emigrációval, elsősorban Bethlen Gáborral. A rabokon keresztül szóban tudatta, hogy hajlandó lenne a szultán hűsége alá menni, és megérdeklődte, van-e esélye az erdélyi fejedelmi trón elnyerésére.

(b) A szerdár Lala Mehmed az 1604. április 1-jén kelt levelében válaszolt Bocskainak a rabja által szóban előterjesztett kérdésekre. A vezérpasa felszólította, hogy írja le a kívánságát és szándékát, amelynek szultáni támogatására nagy esélyt lát. Példaként említette Székely Mózes török segítségét, illetve azt, hogy a magyar bujdosók is mindent megkaptak a császártól, amit beterjesztettek a Portára.

(c) A fentebb elmondottakat Bethlen Gábor Bocskainak küldött, 1604. június 23-án kelt levele is megerősítette, miszerint ő is személyesen beszélgetett Muráddal, majd a vezírpasával megtárgyalta a teendőket, aki támogatta a tervet. Ezután arról tudatta a leendő fejedelmet, hogy az erdélyi hatalom vállalásának feltételeit tartalmazó levelét pontokba szedve és törökre fordítva, beadta Lala Mehmednek, aki a nagyvezírhez továbbította azt, tőle pedig hamarosan a császár elé kerül az ügy.

A válasz, a levél keltéig, július 23-ig még nem jött meg. Megígérte viszont Bethlen, hogy a Bocskai fejedelemmé tételére érkező török sereg hozni fogja a hitlevelet, a botot, a zászlót s mindazt, ami hitelessé teszi a

beiktatást. A szultáni ahdnáme megérkezésére adatot az a levél ad, amelyet a temesvári bég küldött Bocskainak. Az irat datálatlan, de nem sokkal később keletkezhetett, mint az előbb tárgyalt Bethlen-levél.

(d) Hogy miféle ahdnáme érkezett a Temesvár mellé húzódó bujdosók kezébe, arról az 1604. július 20-a után és az 1604. szeptember 14-én kelt iratok tudósítanak. Kitűnik belőlük, hogy nem egy névre szóló dokumentumról volt szó, hanem a szabad választás jogát a török császár által megerősítő, erdélyi bujdosóknak szóló iratról.

Miután történetírásunk egy névre szóló ahdnáme létét tartotta lehetségesnek, elsiklott afelett, hogy a Szilágyi Sándor által kétszer is (Rozsnyai Dávid hagyatékában és a Török–magyarkori Államokmántárban) kiadott, 1604 május–június havában íródott, az erdélyi rendek szabad választását megerősítő iratban lássa azt a dokumentumot, melyet oly kalandos úton, nyeregbe építve hoztak Bocskainak.

3. Emellett ismerünk még egy hitlevelet, amely 1604. november 4–14. között kelt Budán, s amit szintén ahdnámeként tart számon történetírásunk. Fordítása a Török–Magyar Államokmántár I. kötetében található, az eredetijéről készült mikrofilmet pedig az Országos Levéltárban őrzik. (34593 sz. doboz. R 315. Nr. 33). Ennek hátlapjára egy kétnyelvű felirat került, úgymint: „Anno Mahometis 1013. Mehemett Chyaszár Athnaméja Bocskai István fejedelemnek”, majd egy török szövegrész: „hālā Ērdel hā-kimi olan Bātōrāi Bōčkāi İştivān k̄rāla”, azaz: „A mostani erdélyi fejedelemnek Báthori Bocskai Istvánnak.” Természetesen azonnal észre kell venni, hogy a szultán neve elírás, hiszen 1603. december 23-tól Mehmed fia, Ahmed ült az oszmán trónon.

A török szövegrész azonban két igen érdekes kérdést vet fel. Nem elírás-e a Bocskai név előtti Báthori családi név? Nem tarthatjuk annak, sem pedig véletlennek, mert a fentebb említett telhiszekben egy 1604. november 26. után kelt iratban ugyanez a forma található meg.

A királyként való szerepeltetés 1604. november elején szintén nem a másoló tévedése. Magában az iratban is Erdély fejedelmeként és magyar királyként nevezik Bocskai Istvánt. A fentiek tehát fontos adalékok arra vonatkozóan, hogy tévedés volt hinni, hogy a török csak 1605 novemberétől, a Rákos mezei koronázástól tartotta Bocskait a magyar nemzet királyának. A címhasználat okát könnyű meglátni, hisz a szabadságharc kitörése előtt csak parázsló indulatok most nagy lángokat vetve emésztették fel a Habsburg-uralom intézményeit az ország keleti területén. Lala Mehmed

valószínű az első magyar győzelmek után látta, hogy a mozgalom túlnő a tervezett, a remélt határokon, az erdélyi fejedelemség megszerzésén. Ezért íratta az akkori székhelyén, Budán az utóbb tárgyalt iratot, amely a megváltozott politikai helyzetnek jobban megfelelt. Mivel a szöveget török eredetiben vizsgálhatjuk, könnyen megállapíthattuk irattípusát. Nem ahdname, mint a kortársak vélték, hanem egy kevésbé díszes kinevező és nem szerződés jellegű dokumentumforma ez a berát.

4. Miután felvázoltuk a Bocskai-felkelés indulásának általunk lehetségesnek vélt módját, és kísérletet tettünk a beiktatás menetének és iratainak bemutatására, reméljük, ízelítőt tudunk nyújtani témánk feldolgozásának módszeréről is. Talán e rövid bemutatkozás és a közben felmerült bizonytalanságok kiemelése is elég biztosítékul szolgál arra, hogy a bevezetőben ismertetett tágabb kutatási program: az erdélyi fejedelmek beiktatásainak és iratainak kutatása további fontos adalékokat fog a felszínre hozni.

IRODALOM

- BALÁZS Mihály: *Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz*. Szeged, Irodalomtörténeti dolgozatok, 68/1972/43-49.
- BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, 1993. Századvég Kiadó 209. Századvégi Bibliográfiák.
- BENDA Kálmán – KENÉZ Győző: *Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól*. Debrecen, 1972. 155-180. Különlenyomat a Debreceni Déri Múzeum 1969-70. évi Évkönyvéből.
- BOCSKAI István: *Levelek*. (Szerk.: Benda Kálmán) Bukarest, Budapest 1992. Európa és Kriterion Kiadó 1992. 289.
- Bocskai István Testámentumi rendelése*. (Szerk.: Szigethi Gábor) Budapest, 1986. Magvető Kiadó, 41. Gondolkodó Magyarok, Budapesti Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. LEO. 288 a.
- DANIŞMEND, İSMAİL HÂMÎ: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi III*. İstanbul. 1972. 671.
- DÁVID Géza – FODOR Pál: *Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából*. Hadtörténeti Közlemények, 30. (1983.) 278-296, 451-467.
- ISTVÁNFFY Miklós: *A magyarok történetéből*. Budapest, 1962. Magyar Helikon 528. Monumenta Hungarica.

- IVANICS Mária: *A Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban. Kéziratos kandidátusi értekezés. Szeged, 1991. 203.*
- KARÁCSON Imre: *Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Budapest, 1914. 416.*
- KARÁCSON Imre: *Török történetírók III. Budapest, 1916. 446. Török-magyarkori történelmi emlékek.*
- KAZINCZY Gábor: *Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hidvégi Miklós Ferencz Históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával. Pest, 1863. 331. Monumenta Hungariae Historica*
- Magyar Országos Levéltár. Mikrofilm. 34593 sz. doboz. R 315. Nr. 33.
- MATUZ József: *Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó, 255.*
- MIKÓ Imre, gróf: *Erdélyi Történelmi Adatok III–IV. Kolozsvárott 1858–1862. 357, 373.*
- NAGY László: *A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez. Hadtörténelmi Közlemények, 10/1963/ 185–241.*
- NAGY László: *Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981. Zrínyi Katonai Kiadó, 253.*
- NAGY László: *Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó 384, 4. levél fényképen.*
- NAGY László: *Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. Hadtörténelmi Közlemények, 2/1956/ 291–332.*
- N^oAIMA, Muştafâ: *Târih -i Nâimâ. I. İstanbul, 1283/1866. Matb^eâ-i ^vAmire 462.*
- NEHRING, Karl: *Magyarország és a Zsitvatoroki szerződés (1605–1609). Századok, (1986.) 3–50.*
- ÓVÁRY Lipót: *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. III. Budapest, 1901. 392.*
- PEÇEVÎ İbrahim Efendi: *Târih -i Peçevî. I-II. İonsöz ve indeks Derin, Ç. Fahri – Çabuk, Vakıf. İstanbul 1980. Enderun Kitabevi VII, 57, 504; 487.*
- PETHŐ Gergely: *Rövid Magyar Krónika. Kassán 1753. 209.*
- SZABÓ Károly – Nagy Imre, Szoporai: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Gyulafy Lestár följegyzései. Martonfalvi Imre deák emlékiratai. A Páloczi Horvát család naplója. Budapest, 1881. 313. Monumenta Hungariae Historica.*
- SZILÁGYI Sándor: *Bocskai István és Illésházy István levelezése 1605–1606-ban. Történelmi Tár. 1878. 1–87. 273–338, 577–650.*
- SZILÁGYI Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. V. Budapest, 1879. 598. Monumenta Comilitalia Rengi Transylvaniae.*

- SZILÁGYI Sándor: *Erdélyország története tekintettel a mivelődésre. II.* Pest. 1866. 511.
- SZILÁGYI Sándor – NAGY Gyula, Tasnádi – MENCSEK Ferdinánd–KLUCH János: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. Második kötet. Gyulafy Lestár följegyzései. Keczer Ambrus naplója. Krman Dániel superintendens 1708–1709-iki oroszországi útjának leírása.* Budapest, 1894. 638. Monumenta Hungariae Historica.
- SZILÁGYI Sándor: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történelmi maradványai.* [kiadta: --] Pest. 1867. 458. Monumenta Hungariae Historica.
- SZILÁGYI Sándor: *Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608.* [kiadta: --] Budapest, 1880. 430. Monumenta Hungariae Historica
- SZILÁGYI Sándor – SZILÁDY Áron: *Török-magyarkori Államokmánytár I.* Pest. 1868. 483, 9. Török-Magyarkori Történelmi Emlékek.
- THURY József: *Bocskai István fölkelése. Századok.* 33/1899/ 21-43; 115-133.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi. III/1.* Ankara. 1988. Türk Tarih Kurumu 652, XVII.
- YÜCEL, Yaşar – SEVİM Ali: *Türkiye Tarihi III.* Ankara 1991. Türk Tarih Kurumu. 359.

Az utolsó tatárjárás

Az 1683 óta tartó török elleni felszabadító háborút az 1699. január 26-án megkötött karlócai béke zárta le, melynek nyomán Magyarország nagy része felszabadult a kb. 160 évig tartó török uralom alól. Török kézen maradt azonban a Temesi bánság, a Szerémség keleti vége. A békét 25 évre kötötték, azonban a császár és a török szultán hamarosan újból egymással háborúzott.

Musztafa szultán belebukott a békekötésbe, utódjától – a palotaforradalommal hatalomra került Ahmedtől – alattvalói az elvesztett területek visszaszerzését várták. A másik oldalon a Habsburgok számára a spanyol örökösödési háború nem az eredeti céloknak megfelelően zárult, Spanyolország trónjára Anjou Fülöp került. A terjeszkedő francia hatalom elől a Habsburgoknak vissza kellett húzódnuk. Erre a Duna vonalán kínálkozott megfelelő terület, ahonnan később új erőkkel vissza lehet térni nyugat felé. Ehhez azonban a Duna vonalát biztosítva, lehetővé kellett tenni, hogy nyugodtan lerakhassák egy új birodalom alapjait, ezért a karlócai békében török kézen maradt területeket vissza kellett foglalni. Ráadásul a bécsi udvar számára az emigráns kurucok és Rákóczi Ferenc személye is nyugtalanosságra adott okot; attól tartottak, hogy a törökök a kurucokat is bevonják a háborúba.

Mindezek miatt a fegyveres összecsapás elkerülhetetlenné vált, amelyre kiváló ürügyet és alkalmat adott a törökök Velence elleni támadása 1715-ben, amikor az Oszmán Birodalom dicsőséges hadserege elfoglalta a Velence birtokában lévő görögországi Moreát. Károly császár esetleges fenntartását a fegyveres beavatkozással szemben végleg megszüntette az a hír, hogy 1715. szeptember 2-án meghalt XIV. Lajos francia király, akinek elhunytával Károly úgy vélte, egy lehetséges hátbatámadás kockázata nélkül vállalhatja a török elleni háborút.

A háború során 1716. augusztus 5-én Savoyai Jenő és csapatai döntő vereséget mértek a nagyvezír seregére Péterváradnál, majd október 13-án több, mint egy hónapi ostrom után Temesvárt is visszafoglalták.

A következő évben a császári hadvezetés célja a stratégiai fontosságú Belgrád – azaz Nándorfehérvár – visszafoglalása volt. Ahmed szultán készült erre, és próbálta csökkenteni a veszélyt. A török hadvezetés haditervének szerves része volt Erdély és Felső-Magyarország tatárok által való lerochanása. „Irányított” bevetésüknek kettős oka volt. Egyrészt szerették volna megosztani a Magyarországon állomásozó Habsburg haderőt, ami-

nek következtében az a fő hadszínterről – Nándorfehérvár és vonala – kénytelen lett volna csapatokat elvonni; másrészt abban bíztak, hogy a magyarországi elégedetlenkedők ismét fellázadnak, és a tatárokkal bejövő kurucok mellé állnak.

A török–tatár–kuruc együttműködésre már a Rákóczi-szabadságharcban is sor került. Bár a hivatalos török–tatár beavatkozás elmaradt, mégis sokan álltak be a kurucok zsoldjába.

Most az emigráns kurucok igyekeztek aktívan bekapcsolódni a hadieseményekbe, és ezredeket próbáltak szervezni. Gróf Eszterházy Antal, gróf Bercsényi Miklós, Horváth Ferenc, gróf Forgách Simon, Csáky Mihály a legismertebbek azok közül, akik a török–tatár csapatok kíséretében akartak bejutni az országba.

Időközben mind a császári haditanács, mind az érintett erdélyi és magyarországi megyék értesítéseket szereztek a várható tatárjárásról, és a határokat már nyár közepére megerősítették, így a Kárpátok átjáróit Körömezónél és Borsánál; valamint eltorlaszolták az Ojtózi, Gimesi, Besztercei, Láposi és Telcsei szorosokat is. Savoyai Jenő azonban nem vont el jelentős erőket a fő hadszínterről, és nem küldött csapatokat Erdélybe és Felső-Magyarországra, azaz a szultán terve, hogy megossa a császáriakat, nem sikerült. Savoyai az érintett területek védelmét a magyarokra bízta, vezetőjüké gróf Károlyi Sándort tette meg, az Erdélyben tartózkodó csapatok élén pedig gróf Steinville tábornagy állt.

És kik voltak a támadók? A krími tatár kán fia lovasai élén; a hotini pasa seregével; a moldvai vajda, Rakovicza Mihály csapataival, gróf Eszterházy Antal néhány száz bujdosó magyarral; összesen kb. 15–20 ezer fő. A tatárok közvetlen parancsnoka a krími kán fia volt, de a moldvai és az többi had élén Rakovicza állott, akinek a terve egy váratlan támadás volt. Azonban a nyári készülődés hónapjai alatt elterjedt a támadás híre, terve, ezért a vajda cselhez folyamodott. Úgy tett, mintha dél felé, a fő hadszíntér irányába vonulna, valójában befelé nyomult, annyit mutatva seregéből, amennyi szükséges volt a megtévesztéshez.

A csel be is vált. A rosszul megerősített és védtelen Radnai szoroson törtek be 1717. augusztus 20-án, ahonnan (már) 1241-ben is végigdúlták az országot.

Tervük az volt, hogy egy csapatot hátrahagynak őrizni a szorost, a többiek pedig kétfelé válnak: a tatárok nagy része a krími kán fia vezetésével a magyarországi megyék ellen indulna, míg Rakovicza csapatai pár ezer tatárral megtámogatva Erdély ellen.

E plánus azonban kivihetetlen volt, mivel az erdély-máramaros szorosok áttörhetetlenek voltak, ezért a kb. 20 ezer főnyi had együtt maradt egész Besztercéig, s csak külvárosának feldúlása után vált szét. A kán fia a rettegi és a dési vonalon Magyarországra, Belső-Szolnokra tört; Rakovicza pedig a Maros mellékén Mezőség felé Doboka, Kolos és Torda megyékre.

A lakosok kezdetben nemigen menekültek, ennek különféle okai voltak. Egyrészt már hónapok óta várták a támadást és rettegetek, ami kissé el-tompíthatta éberségüket és érzékenységüket a vesz iránt, másrészt a nyári munkát létfenntartásuk miatt el kellett végeznük, végül biztak a Marosvásárhelyen állomásozó Steinville grófban és katonáiban.

Augusztus 25-én a kán fiának hordái elérték Magyarországot, útközben a fősergeből portyázó oldalágak indultak rablótújukra. A foglyok tömege a főserég háta mögött jött, ami lassította annak előrehaladását, így a portyázók messze előre megelőzték azt. Ez lehet a kulcsa annak, hogy miért olyan eltérőek a feljegyzések adatai a tatárok megjelenésére nézve, akik egyébként erősen védett várost vagy helységet nem mertek megtámadni.

Az Erdélyben hadakozó Rakovicza számára hamarosan véget ért a hadjárat, ugyanis Jenő herceg nándorfehérvári diadalának hírére menekülésbe kezdett, és az emberei által őrzött radnai szoroson keresztül kivonult, majd maga után ismét eltorlaszolta a szorost. Vele távozott Eszterházy Antal gróf is embereivel, így a tatár és török segítséggel visszatérni szándékozó kurucok még csak Magyarország határaihoz sem jutottak el.

A másik rész harcosai Szatmár, Ugocsa megyében sok községet elpusztítottak. Különösen sokat szenvedett Szatmár, Bereg, Ugocsa megye, valamint Doboka, Kolos, Torda, Beszterce és Kővár vidéke.

Augusztus 27-én Batárfalu határában a tatárok tábort ütöttek, ahol fogadták a foglyokat, zsákmányt, váltságpénzt. Innen azonban gyorsan távoznuk kellett, mert olyan hírek érkeztek, hogy a környék nem bántott része fegyverkezik, valamint az erdélyi moldva határ had oszlóban van, ami igaznak is bizonyult.

Ugyanakkor Károlyi gróf attól tartván, hogy seregének zömétől elvágják, elhagyta Szatmárt, és Tokajba vonult, majd parancsot adott a bihari, szabolcsi, szatmári népfelkelés megindítására, ami a késői intézkedés ellenére elég gyorsan megtörtént, de a gyorsan kivonuló tatárokkal, akik Máramaros felé tartottak, útközben rabolva, pusztítva, már semmi komolyabb kárt nem okozott. Szeptember elsején Visk koronaváros alá értek, itt érte őket a huszti várparancsnok kirohanása, akit Sztojka Zsigmond a népfelkelés élén támogatott. A tatárok további gyors vonulásra kényszerültek az Iza-völgy felé.

Az Iza-völgyi Barczánfalva község határában volt a „Cigányok sírhalmja” nevű szoros, ahol a tatárokat újabb vereség érte: a Bagossy László vezérlete alatt álló népfelkelés egyesülve a Nagy Zsigmond, Szaploneczay Simon és Sztán János szolgabírák vezetése alatti técsői, szigeti hajdúkkal erős csapást mértek a tatárra. Ekkor Bagossy a közte és a megyebeliek közötti surlódások miatt elhagyta a csatateret és a vármegyét. A tatárok pedig szeptember 3-án megérkeztek Borsára (kb. 8-10 ezernyi fogollyal).

Borsa papja, Sándor Lupu – azaz Farkas – volt, aki rész vett a Rákóczi Ferenc alatti hadjáratokban, ezért tapasztalatokkal rendelkezett hadügyi téren, és ő szervezte most népet a harcra. Borsától 9 és fél kilométerre

található a Sztrimtura-szoros – itt akart Sándor leszámolni a tatárokkal, ezért lezáratta a szoros kijáratát.

A tatárok előtt két út jöhetett számításba, mégpedig a Csiza-völgy és a Visó-völgy. Sándor egyik kéme rávette a kán fiát, hogy a Visó-völgyet válassza. A kánfi így is döntött, és hamarosan elérték a Sztrimtura-szoros közelébe, ahol éjszakára pihenőt tartottak, letáboroztak.

Szeptember 5-én reggel Dunka László, Balog György, Sztán János, Szaplonczay Simon és Karácson Tivadar embereikkel elkezdtek puskázni a tatár tábornokot. A tatárok erre menekülni kezdtek – a szűk hely miatt csak oszlopban –, és beértek a szorosba, ahol kövek és fák zúdultak rájuk, valamint a románok és a magyarok, akik együtt irtották őket. A foglyok közül sokan elesetek, de a többiek megmenekültek. A szorosból a tatár hadnak kb. a fele menekült ki, de őket újabb csapás érte: egy felhőszakadás miatt bekövetkezett hegyomlás és egy felduzzadt patak mintegy 2000 tatár halálát okozta.

A kán fiának sebesülten ugyan, de sikerült elmenekülnie Moldvába. Csak másnap érkeztek meg a Károlyi gróf által küldött segédcsapatok, s ezek is nem voltak hajlandók a tatárok üldözésére, hanem a tőlük visszacsatolt zsákmányból jól megrakodtak, és visszavonultak Szigetre.

Így ért véget a Magyarország elleni utolsó tatárjárás.

IRODALOM

1. HORVÁTH Jenő: *Szavojai Jenő. A dunai monarchia kialakulása*, Budapest, 1941. 330.
2. KARÁCSON Imre: *Rákóczi-emigráció török okmányai*, (ed.) Budapest, 1911. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 165.
3. KARÁCSON Imre: *Törökországi magyar ezredek 1717-ben. Hadtörténeti Közlemények*, 12/1911/ 327-334.
4. SZEKFI Gyula: *A száműzött Rákóczi*, Budapest, 1913. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 418.
5. SZILÁGYI István: *Az utolsó tatárjárás* (ed. Szilágyi István–Szatháry Károly: Szigeti album, Pest, 1860. 324.), 284-319.
6. THALY Kálmán: *Károlyi Sándor hadi előterjesztése és észrevételei az 1717-i tatárjárásról*, Századok, 1/1867/ 55-68.

In memoriam

Maorianus császár bukása

Flavius Iulius Valerius Maorianus¹ (457-461) volt a Nyugat-Római Birodalom utolsó, igazán kiemelkedő uralkodója. Egész pályafutására a korszak másik nagyszabású politikusával, Ricimerrel² folytatott hatalmi harc nyomta rá a bélyegét. Politikai sakkjátszmájuk előbb kompromisszummal zárult³, majd úgy tűnt, hogy kettejük közül Maorianus kerekedik fölül. Első lépésben a hadsereget vonta ellenőrzése alá, s ezáltal elszigetelte Ricimert a közügyektől. Térnyerésének eredményeképpen a hadsereg 457. április 1-jén kikiáltotta caesárrá⁴. Ettől a pillanattól fogva Ricimer fokozatosan háttérbe szorult, az ő befolyása pedig fokozatosan növekedett. Az itáliai hadsereg és a senatus támogatásának kézzelfogható bizonyítékaként 457. december 28-án a senatus Augustusnak kiáltotta ki⁵. Hatalma ekkor még csak Itáliára korlátozódott. Nagyratató munkába kezdett; célul tűzte a nyugati birodalom egységének helyreállítását, császári hatalmának elismertetését a hispaniai és galliai romanizált és barbár lakossággal. A terv merész volt, hiszen mint a gallo-római arisztokráciát képviselő Avitus császár gyilkosa, nem örvendett különösebb népszerűségnek a provinciális lakosság körében. Hispaniát és Galliát mégis sikerült újra szoros szálakkal Itáliához kapcsolnia. Gallia „visszahódítása” még halála után is tartósnak bizonyult. Ezt a feladatot, ami Ricimernek mind ez ideig nem sikerült, remek diplomáciával oldotta meg, s így újabb lépéselőnybe került riválisával szemben. Újjászervezte a birodalmi közigazgatást, törvényeivel szabályozta a városok igazgatását, a pénz- és adóügyeket⁶. A nyugati birodalom helyzete biztatóan alakult. Ekkor Maorianus egy újabb nagyszabású vállalkozásba kezdett, az Itáliát, Galliát és Hispaniát egyaránt fenyegető vandál állam elleni hadjáratba. A korszak számos kutatója egyetért abban, hogy Maorianus bukásának oka közvetlenül vagy közvetve, de ez a hadjárat volt⁷.

A hadjárat anyagi alapját a Maorianus által szabályozott adójövedelmek⁸ jelentették. Eme sokoldalú intézkedések ellenére sem lehetett könnyű a vállalkozáshoz szükséges pénzügyi fedezet biztosítása. Maorianus tehetségét dicséri, hogy mégis megépült Ravennában és Messanában egy 300 hajóból álló flotta⁹, s ezzel párhuzamosan a szövetségeseiből a császár szoldos hadsereget is toborzott¹⁰. Mielőtt megkezdte volna a hadműveleteket, rendezte a birodalom helyzetét veszélyeztető egyéb ügyeket: előbb a burgundokat, majd a nyugati gótokat győzte le¹¹.

II. Theoderichkel megkötött új szövetsége¹² arra is biztosíték volt, hogy ki ne alakulhasson egy Rómával szembeni tartós szövetség-vándál-nyugati gót koalíció¹³.

Maorianus körültekintő diplomataként készítette elő a vandálok elleni támadást. Hatalma erejével együttműködésre készítette a galliai arisztokráciát, fegyverrel szövetségbe kényszerítette a barbárokat, és helyreállította a kapcsolatokat a Kelet-Római Birodalommal is.

Kétfrontos háborút tervezett. Marcellinust¹⁴, a dalmáciai comes rei militaris megnyerte már a hadseregtoborzás alatt, most Szicília védelmére rendelte, hogy onnan támogassa a főserég és a flotta lybiai átkelését és hadmozdulatait.¹⁵ Szövetségesei – Nepotianus¹⁶ magister militum és II. Theoderich nyugati gót király vezetésével – a vandál szövetséges szövékek ellen harcoltak¹⁷.

Ebből az egész nyugati birodalmat megmozgató vállalkozásból szinte sértő módon maradt ki a nagy ellenfél, Ricimer. Annak deklarálása ellenére, hogy a hadügyeket közösen intézik, 458-tól nincs tudomásunk olyan esetről, amelyben Ricimer személyesen járt volna el. Úgy tűnt, hogy annak ellenére, hogy magister militum és patriciusi címét megtartotta, Maorianus már véglegesen félreállította őt. Erre utal az is, hogy a legmagasabb állami és katonai tisztségekbe a császár saját híveit, köztük Ricimer ellenségeit nevezette ki¹⁸. Természetes az is, hogy ezek után nem kívánta esetleges hadi sikerekkel feltámasztani vagy megerősíteni patriciusa mulandóban lévő népszerűségét. Nem lehetünk biztosak benne, hogy vajon abban hitt-e a császár, hogy egykori riválisát végképp legyőzve, az híven fogja szolgálni őt, vagy épp ellenkezőleg, továbbra is ellenfelének tekintette, s árulásától tartva nem vitte magával. Mindenesetre tény, hogy a 459-re consullá választott Ricimer Itáliában maradt¹⁹.

Maga a hadjárat 460 májusában kezdődött, amikor a császár a Pireneusokon átkelve Caesaraugustán át Carthagi Novába tartott, ahová a flottát rendelte²⁰.

Geiserich, a vandálok királya amikor értesült a fenyegető előkészületekről, előbb kedvező békefeltételek felajánlásával próbálta meg lelassítani az eseményeket, majd hogy ezt elutasították, preventív lépéseket tett: a maurusok földjére várható szárazföldi erőkkal szemben a „felégetett föld taktikájához” folyamodott, végigpusztította a vidéket, s megmérgeztette az ivóvízben amúgy sem bővelkedő vidék kútjait²¹. Ezzel gyakorlatilag már meg is akadályozta az afrikai hadműveleteket.

A szárazföldi hadtestekkel párhuzamos vonalon felvonuló flottát pedig Karthago-Spartaria mellett egy rajtaütés során elrabolták²². A lybiai átkeléshez a megmaradt hajók már nem voltak elegendők²³.

Szükszavú forrásaink nem sok támpontot nyújtanak e villámgyorsan megghiúsított hadjárat értékeléséhez. Hydatius árulást gyanít az események alakulása mögött²⁴, de egy nagy létszámú hadsereg és flotta egyidejű felvonulása nem valószínű, hogy rejtve maradhatott Geiserich ligur partokat

fosztogató portyázói előtt. A flotta elrablása sem új a vandálok részéről, most egy 439. évi sikeres karthagói rajtaütést ismételtek meg²⁵, tehát sem a felvonulás útvonalát, sem a hadjárat esetleges végrehajtását nem kellett elárulnia senkinek.

A balul sikerült vállalkozás eredménye egy 461-ben megkötött, Róma számára kedvezőtlen megegyezés lett²⁶, amelyről keveset tudunk. Maorianus feltehetően lemondott az afrikai területek feletti római felügyeletről, Geiserich pedig minden valószínűség szerint ígéretet tett a kalózkodás beszüntetésére. Mindössze ennyi az, amire mindenképpen következtethetünk a későbbi események ismeretében. H.–J. Diesner azonban még ennél is többet feltételez: tudni véli annak az ígéretét is, hogy Maorianus felbontja szövetségét Marcellinusszal és beleszólást enged Geiserichnek a római trónöröklésbe is²⁷.

A vállalkozás sikertelensége és a kedvezőtlen béke láthatóan nem törte le Maorianust. Egy darabig még Galliában maradt, s szokásos aktivitással vitte tovább az állam ügyeit; ünnepi játékokat rendezett Arelatében, lakomákat adott. Itt, Arelatében a császár nyíltan a Róma-barát galliai arisztokrácia mellé állt²⁸. Maga mellett tudhatta tehát továbbra is a gallo-római arisztokrácia egy részét, s változatlanul számíthatott Rómára és Itáliára is. Ebbe a háborús kudarcba tehát nem kellett volna szükségképpen belebuknia, ha az események ilyenén fordulata nem hajtotta volna Ricimer malmára a vizet. A mellőzni próbált politikai ellenfél azonban legalább olyan erős egyéniség volt, mint maga a császár. Mindvégig megmaradt hatalmi riválisának, s az energikus Maorianus előretörésekor bölcsen kívárta a cselekvése számára kedvező történelmi pillanatot. Annak mindenképpen világosnak kellett lennie számára, hogy ha nem akar Aetius vagy Stilicho sorsára jutni, akkor nem adhat újabb lehetőséget a császárnak, hogy továbbra is háttérbe szorítsa, vagy egyenesen félreállítsa. Csendben kiépítette saját híveinek körét²⁹, hiszen a visszaéléseket erős kézzel felszámoló Maorianus nemcsak támogatókat, hanem ellenfeleket is szerzett, s ezekre Ricimer bízton számíthatott. Mindenképp ki kellett használnia Maorianus legelső kudarcát. A vandál hadjárat sikertelensége a Maorianustól való szabadulás lehetőségét jelentette Ricimer számára. Kettejük végső összecsapása Shakespeare tollára illő történet. Amíg a császár Galliában maradt, és további lehetséges szövetségesek megszerzésével foglalkozott, Ricimer várt. Ezzel a kivárással elérte azt, hogy az uralkodónak még csak gyanúja sem támadt esetleges hűtlenségét illetően. Amikor Maorianus Arelatéból vissza kívánt térni Rómába³⁰, birodalmában mindenütt béke volt, ezért a túlságosan sok pénzt felemészítő zsoldos csapatokat elbocsátotta. Ez végzetes hibának bizonyult. A csupán személyes testőrségének kíséretében útnak indult császárt Liguriában Ricimer (vagy hívei) fogságba ejtették³¹. 461. augusztus 2-án Ricimer lemondatta a hatalomról, majd augusztus 7-én, Dertonában, a Hira folyó mellett megölette³². A császár Ricimer propagandája szerint dizentériában halt meg³³, de forrásaink egybehangzóan ál-

lítják, hogy az uralkodó halálának közvetlen oka Ricimer volt, aki vagy mint III. Valentinianus Aetiusszal, személyesen végzett ellenfelével, vagy mint a korszakban mások, egyszerűen megölette³⁴.

Maorianus halálának oka a senatus, a hadsereg, Maorianus és Ricimer kiegyensúlyozott hatalmi törekvéseinek felborulása volt. Maorianus határozottsága és uralkodói rátermettsége miatt nem tűrt társat maga mellett a hatalomban. Uralkodása a Nyugat-Római Birodalom restaurálására tett utolsó erőteljes kísérlet volt, s semmiképpen sem érthetünk egyet L. Vassili véleményével, mellyel azt bizonyította volna, hogy egyetlen római császárnak sem lehetett semmi reménye a problémák Róma számára előnyös megoldására³⁵. Maorianus olyan császára volt nyugatnak, hogy volt, lehetett volna lehetősége erre. Személyes tragédiája, hogy politikai ellenfele hozzá hasonlóan erős egyéniség volt, aki ugyanúgy nem tűrte a hatalom megosztását, mint ő maga. A Birodalom tragédiája pedig az, hogy Ricimer nem az építés, a birodalom restaurálására való törekvés, hanem saját karrierjének embere volt. Így a birodalom problémáinak pozitív megoldási lehetősége Maorianussal elveszett, s Róma irányítása a „császárcsináló Ricimer”³⁶ mozgatta bábcászárok kezébe került, akik egyre nagyobb teret engedtek a barbár önállósodási kísérleteknek.

JEGYZETEK

1. W. Ennslin: „Maorianus” PW-RE XIV. (1928.) 584-590. A. Demandt: „magister militum” PW-RE Suppl. XII. (1970.) 683. J. B. Martindale: *The Prosopography of the Later Roman Empire II*. A. D. 395-527. Cambridge, 1980. „Maorianus” 702-703. (=PLRE II.)
2. O. Seeck: „Ricimer” PW-RE IX. (1914.) 797-799., A. Demant: 1970. 673. PLRE II. 1980. „Ricimer 2”, 942-945.
3. 457. február 28-án Ricimer patricius, Maorianus magister militum lett. Vö. *Fasti Vind. Prior. a. 457. (cons. Ital. 582. ed.: Th. Mommsen, MGH AA IX. 1892. 305):* „Ricimer mag. mil. patricius factus est pridie KI. Marcias et factus est Maorianus mag. mil. ipso die”. *Sidonius Apollinaris Carm. V. 378. 384. (ed.: Loyen, A.: Paris, 1960. I. 42, 43).*
4. *Fasti Vind. Priorest, 457 (cons. Ital. 583. MGH AA IX. 305.):* „levatus est imp. d.n. Maorianus kald. April. in militaro VI in campo ad columellas” *Marcellinus comes, Chron a. 457 (ed.: Th.*

- Momsen, MGH AA XI. 87) /Leonis/ „voluntante Maiorianus apud Ravennam Caesar est ordinatus”.
5. Nov. Maioriani I. 458. jan. 11. (ed.: Th. Mommsen–P. M. Meyer: Theodosiani libri XVI. Berlin, 1905. II. 156). „Imperatorem me factum, patres conscripti, vestrae electionis arbitrio et fortissimi exercitus ordinatione cognoscite”, Sidonius Apollinaris Carm. V. 386–388: „postquam ordine vobis ordo omnia regnum dederat, plebs, curia, miles et collega simul”.
 6. Nov. Maioriani I–XII. (Theodosiani libri XVI. et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes, ed.: Th. Mommsen–P. Meyer, Berlin, 1905.)
 7. J. M. O' Flynn: *Generalissimos of the Western Roman Empire*, Edmonton 1983. 110, J. B. Bury: *History of the Later Roman Empire ... I*. London, 1923. 332, L. Schmidt: *Die Ostgermanen*. München, 1941. (1969.) 484 stb.
 8. Nov. Mai. II. (458. márc. 10. Ravenna). Az adóhátralékok eltörléséről. Nov. Mai. III. (458. máj. 8. Ravenna). A városok védelmezőiről. Nov. Mai. V. (458. szept. 4. Ravenna). Az elhagyott javakról és a száműzöttek vagyonáról. Nov. Mai. VII. (458. nov. 6.) A decuriókról ... vö. E. Demougeot: *La formation de l'Europe et les invasions barbares*. II. Paris, 1979. 583.
 9. Johannes Antiocheus, *Fragmenta* ed.: C. Müller, FHG. frg. 203, Priscos, *Fragmenta*, ed.: C. Müller, FHG. frg. 27. 460. Sidonius Ap. Carm. V. 470–483.
 10. Sidonius Ap. Carm. V. 470–483., Priscos, frgü 27(36), Joh. Antioch. frg. 203.
 11. Sidonius Ap. Carm. XIII. 20, E. Stein: *Histoire de Bas–Empire*. Bruxelles, 1959. 559.
 12. Hydatius, *Chronikon*, ed.: Th. Mommsen, *Chron. Min.* II. 197. 31, Joh. Antioch. frg. 203, Priscos, frg. 27.
 13. Maiorianus ezzel a szövetséggel felbontotta a nyugati gótok és a vandálok 458-ban kötött szövetségét (Sidonius Ap. carm. V. 441–482), melyben a szvéveket is meg akarták nyerni. (Hydatius, 192.) Vö. L. Vassili 1936. 561. A rómaiakkal kötött szövetséggel II. Theoderich csak nyert, mert megtarthatta eddigi hódításait, s lehetősége nyílt hispaniai terjeszkedésre is. Vö. L. Vassili: *La figura Nepoziano e l'opposizione ricimeriana al governo imperiale di Maggoriano*. Athanenaem, Pavia, IVs 14 (1936.) 59. Priscos, frg. 27, E. Stein 1959. 379.
 14. W. Ensslin: „Marcellinus 25” PW–RE XIV. (1930.) 1446. PLRE II. „Marcellinus 6” 709. Vö. Várady L.: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476)*, Budapest, 1969. 342, P.E. Wozniak: *East*

- Rome, Ravenna und Western Illyricum (454-536), A. D. Historia 30 (1981.) 351-382.
15. Vö. A. H. M. Jones: The Later Roman Empire (284-602), Oxford, 1964. 241.
 16. PLRE II. 1980 „Nepotianus” 778.
 17. Hydatius, 198, 201-208, vö. E. Stein 1959. 379.
 18. Vö. H. Meyer: Der Regierungsantritt Kaiser Maiorians. Byzantinische Zeitschrift 62 (1969.) 8, L. M. O'Flynn 1983. 108. Nov. Mai, I. 10.
 19. W. Ensslin: Zum Heermeisteramt des spätromischen Reiches. III. Klio 24 (1931.) 501, H. Meyer 1969. 8. J. M. O'Flynn 1983ü 108, 110.
 20. Hydatius 200. Chronica Caesaraugustana (ed.: Th. Mommsen, Chron. Min. II.) 460 (222).
 21. Priscos frg 27., vö. E. Stein 1959. 379.
 22. Hydatius 200., Chronica Gallica a. 551 (ed.: Th. Mommsen, Chron. Min. II.) 460, 2. (232).
 23. Vö. Várady L.: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik Budapest, 1961. 253.
 24. Hydatius 200.
 25. Várady L. 1961. 253.
 26. Hydatius 200-209, Joh. Antioch. frg. 203, Chron Caesaraug. 460. Mar. Aventic. 460.
 27. H.-J. Diesner: Das Vandalenreich. Leipzig, 1966., E. Stein 1959. 379., Ch. Courtois: Les Vandales et l'Afrique. Paris 1955. 299, L. Vassili: La strategia di Maggiorano nella spedizione gallico-vandalica RFSCI 14 (1936.) 299.
 28. Sidonius Ep. I. 11, R. Cessi: Marcellino e l'opposizione imperiale romana sotto il governo Maioriano. Atti dRi Veneto 75,2 (1915-1916) 1489.
 29. Hydatius 210.
 30. Hydatius 210, Chron. Gall. 635.
 31. Joh. Antioch. frg. 203., Hydatius 210, J. M. O'Flynn 1983. 110, E. Stein 1959. 380.
 32. Fasti Vindabonenses Priores (ed.: Th. Mommsen, Chron. Min. I.) 461 (588). Joh. Atioch. frg. 203, Hydatius 210. Cassiodorus, Chronica (ed.: Th. Mommsen, Chron. Min. II.) 1274. (461), Nicephorus Callistos, Eccl. hist.
 33. J. M. O'Flynn 1983. 110, M. Grant: The Roman Emperors. New York, 1985. 317.
 34. L. 32. jegyzet.
 35. L. Vassili 1936. 66.
 36. J. M. O'Flynn 1983. 104. „Ricimere the Emperor-Maker”.

A székely népesség számának alakulása az Erdélyben történő megtelepedéstől kezdve 1910-ig

Az úgynevezett székelykérdés a magyar középkorral foglalkozó történetírás egyik sarkalatos problémája. A fennmaradt gyér számú adat, összefüggés a magyarázata annak, hogy ezekre építve sokféle elmélet keletkeztetett. Ezek tömör ismertetésére is kevés az engedélyezett terjedelem. Ma már tisztulóban vannak a nézetek. Az látszik egyértelműnek, hogy a székelység a magyarság szerves részét alkotta mindig; bizonyos régi, törökös jellegű hagyományokat jobban megőrzött.

Ma már csak részletkérdésben látszik különbség. Az egyik nézet szerint a Mezőségbe megtelepedett magyarság határőrző, katonáskodó, nemzeti (székek) szervezetét megőrző elemeiből alakult ki ez a népcsoport (Kristó Gyula, Bartha Antal, Szűcs Jenő és legújabban Kordé Zoltán). A másik nézet szerint a székelyek az avar korszak második felében érkezett – magyarul beszélő – úgynevezett griffes-indások leszármazottai. Ahogy Nyugat-Magyarországon e griffes-indások a határ védelmére szorítottak (Őrség népe), úgy a griffes-indás székelyek a 895-ös honfoglalást követően a magyarokkal együtt foglalták el a Mezőséget. Egy részük itt tudott maradni (aranyosszéki székelyek), a többség a XII. században a hágók jobb védelmére érdekében kerül az Olt menti, mai területre. Benkő Elek, a kiváló erdélyi régész új tanulmányában, ami a szegedi Aetas című folyóiratban jelent meg, ebben a kérdésben nem foglal állást, de amit tanulmányában felsorakoztat, ennek lehetőségét nem zárja ki.

Az új történeti demográfiai kutatási eredmények egyértelművé teszik, hogy a X. században a Kárpát-medencét majdnem betöltő magyarságnak legalább egymilliónak, de lehet, hogy másfél milliónak kellett lennie. Ennek bizonyítékait már több tanulmányomban kifejtettem. Ugyanakkor el kellett fogadni Györffy Györgynek azt a követelését, hogy a 895-tel kezdődő úgynevezett honfoglalást egy legalább félmillió vagy valamivel nagyobb tömeg hajtotta végre. A magyarság középkori meghatározó szerepe a Kárpát-medencében csak a griffes-indás magyarokkal együtt képzelhető el, így alkothattak együtt millió vagy nagyobb tömeget. Anonymus egyértelműen megfogalmazza, hogy a székelyek a magyarok elé mennek Szabolcs váránál. Majd másik helyen elmondja, hogy a magyarokkal együtt

nyomulnak be a Mezőségbe a Meszes kapun át. Így kerül az ősi griffes-in-dás magyarság – amelyikben jobban élt a hunokkal való kapcsolat emléke – Erdély közepére. A határok megerősítését, a tényleges birtokbavételt II. Gézától II. Endréig mind a székelyeknek a hágók közelébe történő telepítése, mind a szászok betelepítése egyaránt szolgálta. A szászság – különböző autonómiákat élvezve – a legutóbbi időkig szépen megélt, jelentős értékeket hozott létre Dél-Erdély területén.

E bevezető után ahhoz a kérdéshez szeretnék hozzájárulni, hogy hogyan is alakul a székelység száma. II. József által elrendelt népszámlálás (1784/85 tele), majd Orbán Balázs kiváló munkája az 1857-es népszámlálási és 1868-as egyházi schematismusok adatait kiegészítve, lényeges támpontjaink, ezeket fel tudjuk már használni. Mégis biztos adatnak az 1910-es népszámlálás anyanyelvre vonatkozó adatait tartjuk. A korábbi évszázadok szórványos adatai legtöbb esetben az adók kivetésével kapcsolatosak. Annak megítélése mindig nagy gond, hogy mennyi is lehetett az adózás vagy más összeírásból kimaradt tömeg. Mondhatjuk, ahány történetíró, annyi értelmezés.

Egy másik módszer alkalmazására teszünk kísérletet. Az úgynevezett visszakövetkeztető módszert alkalmazzuk, amit az analógia módszerével kombinálunk. E módszer alkalmazására csak mostanában kerülhet sor, amikor a nemzetközi történeti kutatási eredmények, valamint a viszonylag gyér számú hazai kutatási eredmények a népességnövekedés mértékéről már megbízhatóbb adatokkal szolgálnak.

Az elmúlt évtizedek nemzetközi demográfiai kutatásai egyértelművé teszik, hogy egészen a XVIII. század második feléig igen kis mérvű népességnövekedéssel (évi átlagban ezer lakosra számítva 1 és 2) számolhatunk. Az állandóan jelen levő fertőző betegségek (endémiák) mellett hatalmas pusztítást végeztek a időszakonként fellépő járványok (epidémiák). A himlő és a tífusz mellett a XVIII. század közepéig a pestisjárványok voltak a legpusztítóbbak. Már ennek az egynek az elmaradása, majd a többiek fokozatos enyhülése hoz javulást. Nincs módunkban felsorakoztatni az analitikus tanulmányok tömegét, a bibliográfiai részben néhány összefoglaló munkát ismertetünk. A szakirodalom és sok minden mérlegelése alapján az Angliára (Wales és Skócia nélkül) tűnt a legmegbízhatóbbnak. Igen sok jó, de eltérő eredményt hozó feltárás van Franciaország különböző településeiről, tartományairól. De svéd, olasz és német eredmények is összegződnek a „Nyugat-Európa” rovat alatt közölt arányszámokban.

Népességnövekedés mértéke
ezer lakosra – évenként

Időszak	Anglia	Nyugat-Európa	Magyarország
900–1000	-	1,5	1,5
1000–1200	1,6	2,0	2,0
1200–1300	1,3	1,5	- 1,0
1300–1400	1,3	1,0	1,3
1400–1500	1,4	1,5	2,0
1500–1700	1,8	1,5	1,0
1700–1800	1,5	4,0	4,0
1785–1860			5,0
1860–1910			(6,0) 5,0

A feltételezésünk az, hogy a népességnövekedés mértéke, amelyet alapvetően a természetes szaporodás határoz meg, nem térhetett el lényegesen a Nyugat-Európában feltártaktól. A magyarországi kismértű eltérést – időszakonként – a következőkkel indokoljuk.

1200 és 1300 között érte Magyarországot a nagy tatárdúlás. Igaz, csak egy évig pusztítottak, de mégis negatívan befolyásolhatta a népességnövekedést. A tatárjárás népességpusztításának eltúlzását nem tartjuk indokoltnak, ezért veszünk erre az évszázadra csak egy ezreléknyi évi népességcsökkenést.

1300 és 1400 között Európát, különösen városaink népességét tizedelte, helyesebben negyedelte a pestis (1347–1349). A kiváló, a magyar középkort kutató Szabó István úgy foglalt állást, hogy bár Magyarországon ilyen mérvű népességpusztítás nem mutatható ki tényszerűen, de Szabó István az 1351. évi Nagy Lajos-féle törvényeket összefüggésbe hozza a pestis pusztításával. A nagybirtokosok igyekeztek elcsalni a jobbágyságot. Ezért kötelezett Nagy Lajos minden birtokost a kilenced beszédére. Ennek figyelembevételével nem a Nyugat-Európára jellemző arányokat, hanem az angliaiakat fogadjuk el (1,3 ezrelék).

A XV. században folytatódik az a folyamat, amelyet már a korábbi évszázadokban is tapasztalhattunk, hogy kisebb-nagyobb népcsoportok költöznek be az országba, befogadó ország voltunk. Ebben az évszázadban – a török elől menekülve – a románokon kívül jelentős szerb népesség is érkezik. Így országosan – Nyugat-Európa népességnövekedési mértékéhez képest – valamivel magasabb népességnövekedési aránnyal számolunk (2 ezrelék).

A XVI–XVII. század – ezzel ellentétben – igen negatív a Kárpát-medence népességére, különösen a hazáját védő magyarságra nézve. Mind a török hódoltsági terület, mind Erdély sokféle pusztításnak van kitéve.

A tizenöt éves háború pusztításai után Erdély II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi vállalkozása után szenved igen sokat. Így a nyugat-európai átlaghoz képest kisebb népességnövekedési mértékkel számolunk (1 ezrelék).

A XVIII. századra már megbízhatóbb adatok állnak rendelkezésre mind Nyugat-Európában, mind Magyarországon. Az egyházak anyakönyvei sokkal megbízhatóbb források az adó- és más összeírásokhoz képest. Érdekes, hogy az eddigi, nem túl sok magyarországi anyakönyvi feldolgozás megerősíti a Nyugat-Európában tapasztaltakat. A magyarországi feltárások is megmutatták, hogy a XVIII. század első felében a két nagy pestises időszak (1708–1709 és 1738–1741) következtében a természetes szaporodás mértéke hasonló az előző évszázadokban tapasztaltakhoz: 1–2 ezrelék, de a XVIII. század második fele, nem lévén pestis, már sokkal kedvezőbb, egyes helyeken a 6 ezreléket is eléri a természetes szaporodás. Így összesítve 4 ezrelékre tehető a tényleges népességnövekedés mértéke. Ezt a német (svábnak mondott) telepítések erősítik.

Az már magyarországi adatokkal is jól bizonyítható, hogy 1785 és a következő támpontunk, az Orbán Balázs-féle hatalmas munkálatig (1860-as évek) 5 ezrelékre tehető a népességnövekedés évi mértéke. Jó statisztikáink alapján tudjuk, hogy az 1860-as évtized több járvánnyal terhelt, 1873-ban hatalmas kolera pusztít az országban. Az 1880-as évtizedben megindul a halandósági viszonyok javulása Nyugat-Magyarországon és egyes alföldi részeken. Az 1890-es és következő évtizedben már 10 ezrelék körüli népességnövekedést mérnek, ugyanez mondható el a székely megyékben. Itt – ugyanúgy, mint Máramarosban vagy a szlovákok lakta északi megyékben – még igen magas a halandósági arány. Azokban a megyékben, ahol az adatok összevethetők voltak, így alakul a népesség, és a belőle levonható népességnövekedési arány.

Három megye össznépsége és a népességnövekedés mértéke ezer lakosra – évente

(CSAK RÓM. KAT., EV. ÉS REF. – GÖR. KAT. NÉLKÜL)

NÉPESÉGNÖVEKEDÉS MÉRTÉKE 1860 ÉS 1910 KÖZÖTT: 5,0.

Megye	Népszámlálás 1910	Orbán Balázs 1860
Csik	125.888	98.192
Háromszék	123.518	95.967
Udvarhely	118.458	92.304
Összesen:	367.864	286.463

Visszakövetkeztető módszerünk alkalmazásához alapul az 1910-es népszámlálásnak a népesség anyanyelvére vonatkozó adatait vettük.

**Magyar anyanyelvű népesség a
székelyek lakta megyékben
az 1910-es népszámlálás alapján**

Megye	Össznépesség
Aranyosszék	44.738
Brassó	35.372
Csík	125.888
Háromszék	123.518
Maros-Torda	111.376
Marosvásárhely	22.790
Udvarhely	118.458
Összesen:	581.140

**Környező megyék magyar anyanyelvű
lakosságának száma:**

Megye	Össznépesség
Beszterce-Naszód	10.137
Fogaras	6.466
Kis-Küküllő	34.902
Nagy-Küküllő	18.474
Szeben	10.159
Összesen:	80.758

Rendkívül sok gondot adott annak az eldöntése, hogy az 1910-es népszámlálás magyar anyanyelvű népességéből kit is tekinthetünk székelynek. Maros-Torda megyében a maroszéki székelyek és a tordai magyarok nyilvánvalóan együtt szerepelnek. De Kis- és Nagy-Küküllő megyébe nem húzódhattak át a székelyek? – Orbán Balázs világosan elhatárolja, hogy kit tekint a Székelyföld lakójának. A történelmi folyamat során természetes, hogy e székelyek között sok a velük teljesen összeolvadt régi Fehér megyei magyar. Hosszas meditáció után úgy döntöttem, hogy a visszakövetkeztető módszer alkalmazását két alapról indítom. Lesz egy 600 ezres és egy 500 ezres kiinduló népesség.

**A székely népesség valószínű nagysága
a visszakövetkeztető módszer alkalmazásával
1910-től kiindulva**

Év	Növekedés ezer lakosra	Össznépesség	
900		86.110	71.800
1000	1,5	100.000	83.300
1200	2,0	149.100	124.300
1300	-1,0	134.900	112.400
1400	1,3	153.600	128.000
1500	2,0	187.600	156.300
1700	1,0	229.100	190.900
1785	4,0	321.700	268.100
1860	5,0	467.600	389.700
1910	5,0	600.000	600.000

Következtetéseink természetesen a tudományos igényű hipotézisek sorába tartoznak. Bizonyára lesznek a későbbiekben értékes kiegészítések. Tudásunk mai szintje szerint, az európai és hazai történeti kutatások eredményeit figyelembe véve ma ez mondható.

A Meszes kapun át a Mezőségbe települő székelység száma a X. század elején 71 és 86 ezer közé tehető. Véleményünk szerint ez összhangban van azzal a korábban már kifejtett eredménnyel, hogy a Kárpát-medence népessége ebben az időben egymillió és másfél millió között lehetett. Ezen belül a griffes-indás, tehát már a VIII. századtól itt lévő székelység hozzávetőlegesen ilyen tömeget képezhetett.

Az 1200-ra meghatározható 124 és 149 ezer között lévő népességhez annyit, hogy a növekvő népesség fogja betölteni az Olt völgyének medencéit, hegyoldalait.

A tatárdúlás ugyan népességcsökkenést hoz; 1300-ra: 112 és 134 ezer között lehetett a székelyek száma. Fontos megemlíteni, hogy a nemrég elhunyt történettudósunk, Benda Kálmán kutatásai szerint a tatárjárás után erről a területről kirajzó népesség őrhelyeket hoz létre. A Szeret mentén 24-et, a Pruth mentén 12-t, valamint kettőt (Csöbörccsök és Őrhely) a Dnyeszter mentén. Az 1260-as évekből fennmaradt adatokat Rómában az úgynevezett Missziós Levéltárban találta. – Ezzel összefüggésben van egy másik új eredmény. Ma élő nyelvészeink legjelesebbike, Benkő Loránd ku-

tatásai szerint a Román város környéki és a Bákó környéki úgynevezett csángó-magyar falvak lakosságának nyelvjárása az Észak-Mezőség falvainak nyelvjárásához áll közel, tehát a zöm erről a vidékről rajzolt ki Moldvába. Ugyanakkor a legdélibb, a Tatros környéki falvak népének nyelvjárása székely. Mindenesetre az biztos, hogy Székelyföldről is történt kirajzás a tatárjárás után. Később még többen kerestek itt életlehetőséget.

Az 1500-ra becsült 156-187 ezres népesség jóval több a Szabó István által az 1960-as évek elején meghatározott 50-55 ezer főnyinél. Ő általában alulbecsülte a Kárpát-medence össznépességét, legalábbis az újabb kutatások ezt mutatják. Meg kell azonban jegyezni, hogy Szabó István mindig úgy fogalmazott, hogy „legalább ennyi.” Soha nem zárta ki annak lehetőségét, hogy ennél több a népesség.

Sokféle ellenőrzést elvégeztünk számításainkkal összefüggésben. Még csak egyre szeretnék utalni. 1700-ra 190 és 229 ezer között lehet a székelység száma. A II. József korában elrendelt népszéleírás előtti legteljesebb anyagnak az 1614-ben készült székely „lustrát” ismerem. Ennek anyagát gondosan elemezte és kiadta Imreh István és Pataki József a „Székely felkelés 1595–1596” című kötetben. A 20.196 összeírt háztartásszám nincs ellentétben a most valószínűnek tartott össznépességgel. A XVIII. századi egyházi anyakönyvi adatok elemzése megmutatta, hogy az adózókhoz képest igen sok a másokkal együtt élő család, az adózásból kimaradt család, a szegény család. De a Székelyföldön is sokan élhettek, dolgozhattak a „főemberek” és a „lőfők” portáján. A magyarországi kutatások az adóösszeírásokat egybevetve az egyházi anyakönyvekben található családok számával, az ebből meghatározható össznépességgel 15-ös, 20-as, sőt 30-as szorzószámot is szükségesnek tartanak a tényleges össznépesség valószínű számának meghatározásához. Az 1614-es „lustra” esetében bármennyire is gondos, részletező a háztartásonkénti 8 vagy 10-es szorzószám – mai tudásunk szerint – reális.

A visszakövetkeztető módszer végső eredményét még egyszer összegezve az a következtetésünk, hogy az 1910-ben Székelyföldön magát magyar anyanyelvűnek valló 500-600 ezer főnyi népesség száma a X. században 71 és 86 ezer között lehetett.

IRODALOM

- BARTHA Antal: *A magyar honalapítás*. Budapest, 1987. 140.
- BENKŐ Elek: *A székelyföldi régészeti kutatások eredményei és feladatai*. = Aetas. Történettudományi folyóirat. Szeged, 1993/3. 5-20.
- BENKŐ Loránd: *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szempontjából*.
- BONA István: *Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben*. In: Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Makkai László, Mócsy András. 107-234.
- DUPAQUIER, Jacques: *La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1979. 128.
- Az első magyarországi népszámlálás*. Szerk.: Danyi Dezső és Dávid Zoltán. Budapest, 1960. 389.
- FORTUNATI, Paulo: *Quattro secoli di vita del popolo Friulano 1548-1531*. Padova, 1932. 37-56.
- GYÖRFFY György: *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovács József. 45-62.
- Historik Statistic för Sverige. I. Bevolking. Stockholm. 1959. 35-37.
- HOBBSBAWN: *General Crisis of European Economy in 17th century*. Past and Present. 1954.
- IMREH István-PATAKI József: *Kászonszéki krónika 1650-1750*. Európa-Kriterion Kiadó, 1992. 370.
- IMREH István-PATAKI József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: Székely felkelés 1595-1596. Szerk.: Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, 1979. 146-190.
- KABUZAN V. M.: *Narodonaszelenie Rosszii v XVIII. pervoj XLIX. v*. Moszkva, 1963. 165.
- KORDÉ Zoltán: *A székely eredetkérdés*. = Aetas. Történettudományi folyóirat. Szeged, 1993/3. 21-39.
- KOVÁTS Zoltán: *A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig*. I., II. rész. In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szerk.: Benkő László. 1971. 77-88. 1972. 3-25.
- KOVÁTS Zoltán: *A magyarság VIII. századi Kárpát-medencei megtelepedésének bizonyítékai, különös tekintettel a demográfiára*. Előadás a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület II. Magyar Történelmi Iskoláján. Tab, 1993. aug. 18. 8.
- KOVÁTS Zoltán: *A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez*. = Agrártörténeti Szemle, 1969. 1-2. 218-227.

- KRISTÓ Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 574.
- LÁSZLÓ Gyula: *Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról*. = Valóság. 1970. 1. 48-64.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. Budapest, 1912. 878.
- MITCHELL, Brian R.: *European Historical Statistics 1750-1975*. Cambridge, 868.
- ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. Pest, I. kötet, 1868. 239., II. kötet, 1869. 159., III. kötet, 1870. 211., IV. kötet, 1870. 220., V. kötet, 1871. 248., VI. kötet 1873. 448.
- REINHARD, Marcell-ARMENGAUD, André: *Histoire generale de la population mondiale*. Paris, 1961. 120.
- SZABÓ István: *Magyarország népessége az 1930-as és az 1526-os évek között*. In: *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 1963. 63-113.
- Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Szerk.: BENKŐ Samu, DEMÉNY Lajos, VEKOV Károly. Bukarest, 1979. 246.
- SZÜCS Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szeged, 1992. 330.

Néhány gondolat a Szentkorona-tanról

A Szentkorona-tan szinte egyidős a magyar államisággal. Szent István fiához, Imréhez írt Intelmeiben fogalmazódik meg az eszme, mely a „Magyar Szent Koronához” kötődik, s a történelem során jogtudósok, történészek, politikusok próbálják saját érdekeiknek megfelelően magyarázni, átértelmezni, bővíteni, szűkíteni az eszmét.

Nézzük meg, mit jelent az Intelmekben a Korona!

„Ha a királyi *koronát* meg akarod becsülni, legelőször azt hagyom meg, tanácsolom [...], hogy a katolikus és *apostoli hitet* akkora buzgalommal és éberséggel őrizd, hogy minden Istentől rendelt alattvalódnak példát mutass...”

Tehát elsősorban az apostoli hithez kapcsolja Szent István. Az apostoli hit jelképeének tartja, valószínűleg azért, mert a pápa mint az apostolok szolgálja, Istvánnak mint az apostolnak (hittérítőnek) küldte a Koronát.

A második, illetve harmadik fejezet az egyház megbecsüléséről, gyarapításáról és a főpapoknak kijáró tiszteletről szól, hiszen ezek megtartása által is a Korona híresebb, magasztosabb lesz. De a Korona ékessége „a türelem és az *igaz ítélet* gyakorlása” is, s valóban felfedezhetjük a Koronán az ítélő Krisztus képét. Így a Szentkorona – többek között – az igaz ítélet jelképe lehetett, mint ahogy a fentiekből következik az is, hogy a Korona a *hatalmat*, a *királyságot*, az *egyházat* is szimbolizálja.

Az *uralkodói tulajdonságokat* is jelképezi a Korona.

„A vendégek befogadásáról és gyámolításáról” szóló, 6. fejezet az idegenek becsben tartását igen fontosnak tartja, de nemcsak a türelmet más népek iránt, hanem a következőt is: „naponta nagyobbítsd országodat, hogy koronádat az emberek nagyságosnak tartsák.”

Később az elfoglalt területek mint a Szentkorona országai, részei jelennek meg. S talán ebből kiindulva gondolhatjuk azt is, hogy itt az Intelmekben is jelképezhette a Korona magát az *országot* mint területi egységet.

A 8. fejezetben Szent István ezt írja:

„Aki atyjával szemben áll, Isten ellenségének áll. Mert minden engedetlen Istennel áll szemben. És az engedetlenség szelletje a korona virágait szórja szerte. [...] Mert nehéz lesz megtartani királyságodat, ha szokásban nem utánszod a korábban királykodó királyokat.”

Nagy feladatot ró utódjára Szent István. Olyan tökéletesen kell uralkodnia minden utódnak, mint a nagy elődöknek, különben a Korona ereje, hatalma is elvesz.

„Az erények mértéke teszi teljessé a királyok koronáját, és a parancsok között a tizedik. Mert az erények ura a Királyok Királya...”

Aki ezt a tízparancsolatot nem tartja be, nem méltó viselője a Koronának, nem Uralkodó a tradicionális értelemben, hanem csak a hatalom bitorlója, akit egyszerűen zsarnoknak nevez Szent István.

Igy zárja az Intelmeket a király:

„Mindaz amit fentebb érintettünk, alkotja a királyi Koronát, nélkülük sem itt nem tud senki uralkodni, sem az örök uradalomba bejutni. Amen.”

Kétségtelenné vált, hogy a Korona jelenti mindazt, amit István felsorolt „tízparancsolatában.” Tehát aki nem birtokolja a Szent koronát, illetve akit nem ezzel koronáznak meg, nem birtokolja azokat a javakat sem, amelyeket a Korona jelképez. Ez a gondolat a későbbiekben egyaránt gyökeret vert a népben és a királyjelöltekben is.

A Korona az Istentől kapott hatalom uralkodói jelképe. Ezt a hatalmat csak olyan ember bírhatja, aki – megfelel a középkori előírásoknak – testben és lélekben ép, erős, szellemben népe fölött áll. Ez a királykép az égi királyt mintázza, s a földi királynak Isten „helytartójának” kell lennie, aki felelős népéért, országáért...

Szent István megfelelt az előírásoknak. A Hartvik-legenda szerint a pápa egy diadémot (boltozott koronát) küldött Istvánnak, kifejezve ezzel azt, hogy egyik keresztény császártól sem függ. Ugyanakkor ezzel a gesztussal felvételte a keresztény királyok sorába. Utódai nem minden esetben tudták megvalósítani e hagyatékot. Nem is tartom feladatomnak, hogy ezt taglaljam. Csak egyetlen dolgot emelnék ki az Intelmekből: a Koronát, amelynek különlegesen fontos szerepe volt történelmünk során mindig.

Tekintsük át röviden, mit jelentett az eszme egy-egy időben!

Az Intelmekben a Korona még a királyé, *egyek* a szó szoros értelmében. Az utódok már kiválasztás útján rendelődnek a Koronához, kialakult a XIII. századra a Korona *személyfelettsége*. Bizonyítja ezt IV. Béla 1238-as, Nagyszombatnak adott kiváltságlevele is, melyben a város „különlegesen a királyi koronához” tartozik, és semmi módon el nem idegeníthető attól. Az „elherdált” királyi birtokokat a *korona jogán* veszi vissza.

A Korona szakrális jellege az Anjou-kortól még jobban kidomborodik. Károly Róbert uralkodása csak a Szentkoronával való megkoronázás után válik törvényessé. A főurak már nem a királyra esküdnek fel, hanem Istenre és a Szentkoronára. Tehát az állami főhatalmat szimbolizálja.

A XV. század folyamán alakul ki az az elképzelés, hogy a nemzet, tudniillik a nemesség és a főpapság a „Szentkorona tagjává” válik. Az interregnum idején a királyi kancellária „Magyarország Szent Koronájának Kancelláriája” lesz, a pecsét „Magyarország Szent Koronájának pecsétje” feliratot viseli latinul.

A XVI. században a külföldi corpusképek mintájára a *Szentkorona egy corpus*, melynek feje a király, tagjai a nemesek és nemesi testületek. Eszerint a király és a nemesek kölcsönös függésben gyakorolják a hatalmat.

A Szentkorona-észme a XVIII. század végétől – mikor a magyar állami függetlenség visszaszerzése igen fontossá válik – nagy súlyt kap. II. József ugyanis 1784-ben Bécsbe viteti a koronát, itt őrizteti haláláig. Soha nem koronáztatja meg vele magát, ezzel is demonstrálva, hogy ő Magyarországot a Birodalom részeként kezeli, és nem hajlandó alávetni magát a több évszázados hagyománynak, hogy Magyarország jog szerinti királya csak az lehet, akinek a fejére teszik a Szentkoronát. II. Józsefnek ez a tette (tudniillik a korona fenti módon való bitorlása) arra enged következtetni, hogy bizonyos félelmek voltak benne Szentkoronánk iránt. Ha nem félt volna, fejére rakja, és ezzel a koronával a fején próbálja beolvasztani Magyarországot. Vagy attól tartott, hogy magyar alattvalói szabad királyválasztókként valaki másnak a fejére helyezik a Koronát, és ezzel függetlenségüket jelzik? Valószínű azonban, hogy arra a hagyományra épített, miszerint azé a magyar állam feletti hatalom, akinél a Szentkorona van. (Ezt több korábbi koronaráblási eset is bizonyítja.)

A legújabb koronakutatások alapján még egy szentségtörés fűződik II. József nevéhez. A „fogva tartott” Koronát valószínűleg megcsonkítják, egységes szimbolikus képrendszerét megbontják. De mi okból? – merül fel a kérdés. Nem érzem hivatottnak magam a kérdést megválaszolni, csak egy gondolatot vetnék fel. Vajon transzcendentális jelentőséget tulajdonítottak a Szentkoronának, mely szerkezetileg működő egység, s ha ezt megbontják, elveszti erejét?

Hogy valóban változás történt a koronán, azt gr. Révay Péter koronaőr 1613-ban született koronaleírása bizonyítja, mely szerint Szűz Mária képe is szerepelt a Koronán. Ez viszont 1790-től nem látható. Nyomok utalnak arra, hogy Dukász Mihály helyén más zománckép állt, de sajnos ennél többet nem tudunk. A Hartvik-legenda viszont elmondja, hogy „midőn Szent István látta, hogy nincs örököse, akkor végrendeletben a Boldogságos Szűzre hagyományozta örök tulajdonul a Szentkoronát Magyarországgal egyetemben.” Tehát Magyarország „regnum Marianum”.

Csete István, jezsuita szerzetes a XVIII. század elején így ír a Koronáról: „a Koronához nem volna a testnek és vérnek állandó jussa, sem erőszakkal ahoz nem juthatni, hanem a ki menyei hivatalnak erejével választatik, s kinek adatik a Boldogságos Szűz környezetéből.” Ezért „ha ki a Koronához jutni kívánna, mindenekelőtt az Istennel, az után a Boldogságos Szűzzel beszélgetni köllene”. II. József ezeknek nem tett eleget, és talán „zavarta” is Szűz Mária képe, mely jogtalan cselekedetével szembesített.

A Szentkorona régi dicsőségét igyekeztek visszaállítani a XIX–XX. században is. Ugyanakkor nem látják azt a „szakrális egészt”, amelyről

Szent István Intelmeiben beszélt. Hol csak a polgári értelemben vett nemzetet látják benne, mint Kossuth is; hol a nemzetiségi kérdés megkerülésére használják; hol a történeti Magyarország területi visszaállításának jogforrását látják benne, illetve a királykérdés politikai eldöntésére igyekeznek a Szentkorona-eszmét felhasználni.

Néhány példát említenék a fentiek alátámasztására.

Concha Győző A magyar faj hegemoniája című munkájában arról ír, hogy a Kárpát-medencében a magyar *egyedülálló államalkotó eszmével* bír. Ezt a szomszéd népek cáfolták. Elsősorban azzal, hogy Magyarország nem tudta megtartani önállóságát, mivel ő is a Habsburg Monarchia része, azaz beletartozik az összbirodalmi császárfogalomba. Gróf Andrássy Gyula ellenérve erre az volt, hogy a magyar király megmaradt külön jogi személynek, nem alárendeltje a császárnak. Ezzel valóban egyetérthetünk, de mégsem azonos ez a királyfogalom azzal, amely az István által meghatározott eszmében rejtezik.

Trianon után pedig a nemzet figyelme egyértelműen a „széttépett Magyar Szentkorona testének” egyesítésére fordult, és ennek rendelték alá minden más kérdést, mely a Szentkoronához kapcsolódott. Az államforma kérdésében sok vita nem volt, megegyeztek a királyságban. Azonban nem kevésbé ajzotta fel a kedélyeket, hogy ki legyen a király. Végül ideiglenes megoldásként a király nélküli királyságban egyeztek meg, amelyben a főhatalmat a kormányzó gyakorolja. Jogköre korlátozott, de bármikor bővíthető a parlament által.

A főrendiház reformja 1926-ban, a bírói hatalom reformja 1930-ban szintén a Szentkorona-tannal nyer jogosultságot. Holott mindezek mögött pusztán gazdasági szükséglet s némi demagógia húzódik. Hiszen a gazdasági válság miatt akarják olcsóbbá tenni az igazságszolgáltatást. A Szentkoronával helyettesíteni néhány hivatalnokot. Zsitvay Tibor igazságügy-miniszter pedig így nyilatkozik a törvényjavaslatról: „Amikor ez a törvényjavaslat a magyar korona nevében fogja mondatni az ítéleteket, akkor annak a bírónak mindaz a varázsereje meglesz, amely abból az első dekrétumból és Szent István koronájából minden magyar véren keresztül rezdül: lesz akkor türelmetesség, tehát alaposág, lelkiismeretesség és szociális érzés...” Tehát *„nemzetjavító”* feladattal akarták felruházni a Koronát.

Úgy tűnik, a két világháború közötti időszakban két irányzat működik: az egyik politikai szándékainak megvalósítására, eszközként akarja használni a Szentkoronát, a másik régi szent fényét akarná visszaállítani, és ezzel egy „új keresztény Magyarország alapjait” lerakni úgy, hogy egyúttal régi alkotmányunkat is megtartsuk.

Megvalósítani nem sikerült az elgondolást, és ráadásul 1944-ben a Szentkorona olyan hatalom (Szálasi országlása) kezébe került, amely csak meggyalázólag hathatott a Koronára. Végül az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumához került. A Korona távollétében – mely a ha-

gyomány szerint megvédi az országot minden bajtól – az ország elvesztette minden önállóságát, a Szovjet Birodalom részévé vált. A változás csak 1978-tól – ekkor kapjuk vissza az Egyesült Államokból – mutatkozik, amikor is újra együtt, egy hazában él a Szentkorona és népe. Régi szépsége, ereje még nem állt vissza, de még mindig igaz lehet, amit Rupert Rezső írt róla:

„A Szentkorona nem egyszerűen képviselője a nemzet főhatalmának, hanem valóságos (...) megtestesülése. (...) A mi Szentkoronánk hasonló a Szentostyához, amelyben Krisztusnak a teste és a vére valósággal jelen van, pedig hiszen csak egy pici fehér pehelyről van szó.”

IRODALOM

Árpád-kori legendák és Intelmek. Budapest, 1987.

BARTONIEK Emma: *A magyar királykoronázások története.* Budapest.

BERTÉNYI Iván: *A magyar korona története.* Budapest, 1980.

CSOMOR Lajos: *Szent István koronája nyomában.* Budapest, 1987.

GYÖRFFY György: *István király és műve.* Budapest. 1977.

KADÁR Zoltán: *A magyar királyi korona ékköveinek szimbolikájáról.*

In: *Insignie Regni Hungariae.* I. 1983.

KARDOS József: *A Szentkorona-tan története. 1919–1944.* Budapest, 1985.

KOVÁCS József: *A Magyar Szent Korona.* In: *Életünk.* 1984. 8.

LÁSZLÓ András: *Hatalom és uralom.* In: *Öshagyomány.* 1991. 4.

MAGYAR Pál: *A kor világképe és a korona.* In: *Új Tükör* 1980. 29., 31., 34., 35., 36., 48.

PAP Gábor: *Gyorsjelentés a koronakutatás állásáról.* Vonzáskör. 1987.

Hunyadi fegyvertársa: Dâwûd – Čelebi

A XV. század török elleni harcaiban érdekelt uralkodók udvarai gyakran váltak trónkövetelő szultánfiak menedékhelyévé. Számos kalandor, szélhámos, szerencselovag volt ezek között, de olyan is akadt bőven, aki valóban részese volt a törökök belső trónviszályainak, s vereséget szenvedve, gyakran megnyomorítva érkezett valamelyik nyugati uralkodóhoz.

Ez utóbbiak sorába tartozott „a törökök vak császára” (HO 1: 352, 384-389), akiről bizonyos források alapján egyesek azt állítják, hogy neve Murad volt (HO 1: 358, 386, Ráth 414), mások, hogy Szavcsi (Sawdjî) – I. Murad fia –, illetve az ő (genealogiákból nem ismert) gyermeke lehetett (Darkó 2: 131; Danişmend 68-69; Uzunçarsili 448; Colin 32, 140, 281, illetve Babinger 330), megint mások szerint I. Bajezid fia, Szulejmán rejtőzik e megnevezés mögött (vö. ZsO 2/2: 477; CHC 259), de lehet, hogy I. Mehmed egyik fia ő (Iorga 1908: 327, 354), akit olykor Musztafának neveznek a históriák írói (Katona 761-762; Miskolczi 575; Stachon 109; RB 36).

Tér és idő hiányában nem részletezve, mi a legutolsóként említett variációt fogadjuk el. A „törökök vak császáranak” Musztafát tartjuk, aki Himid-ili kormányzójaként fellázadt testvére, II. Murad ellen, de vereséget szenvedett, és – másfél, két évszázaddal későbbi lejegyzések szerint – megvakítva Nicea mellett 1423-ban felakasztották egy fára (Thury Sz. 842). Az akasztás említése valószínűleg megalapozatlan analógia: egy másik Musztafa – I. Bajezid fia – történetéből emelhetnék át összezavarva a szereplőket. A nevezett „vak császár” fia Lengyelországban támogatásért kilincselve, magát Musztafa fiának mondja, leánya pedig végrendeletében azt állítja, hogy [II. ?] „Murad bég, a törökök Oszmán-házból származó néhai szultánja testvérének a leánya” (Katona 761; HO 1: 375). Ha pedig valaki, akkor ők tudhatták, kinek a gyermekei.

Kevés a valószínűsége, ugyanis az alábbi tiszteleti címet a források sohasem említik együtt a névvel, de azért nem zárható teljesen ki, hogy azon „Cselebik” egyike, akik a Yildirim Bajezid bukását követő hatalmi harcok idején felbukkannak, s némelyik Zsigmond királlyal is kapcsolatot terem, Perényi Imre és társai vagy a raguzai kereskedők segítségével. (Vö. RO 123-124, 171-172, 195, 250-251, 260-261; ZsO 2/2: 5571, 5584, 6078, 6209, 7599, 7641, 7835, 7880. sz. illetve ZsO 3: 120. stb.) Biztosan csak 1423-ban azonosítható, mint vesztes trónkövetelő. Talán igazuk van azoknak, akik úgy gondolják, hogy az 1431. évi nagy pestisjárvány nyújtotta

lehetőséggel élve szökött meg száműzetése helyéről, s érkezett korábbi támogatójának, Zsigmondnak az udvarába (Salamon 246) családjával. Ágnes nevű, feltehetően görög származású nejevel, fiaival – Szavcsival [?] és Dauddal –, illetve leányával, akit később Katalin névre kereszteltek (HO 1: 384). Többszöri ideiglenes elhelyezés után Zsigmond egyetértésével végül a pesti Széna téren álló úgynevezett Bencsik-házban nyertek állandó ott-hont (HO 1: 328-330, 354, 373, 380-393; Salamon 246-256). A „vak császár” azonban hamarosan elhalálozott, mert az adományozás már felesége és gyermekei számára történt. Bár a kb. 400 lovaskatonával rendelkező törököt a husziták elleni harc ürügyével telepítik be (Iorga 1899. 274; uő. 1908. 416; Babinger 330), aligha vitatható, hogy valójában a család férfi tagjai Zsigmond törökellenes terveinek lehettek kulcsfigurái. E fiúk közül az idősebb csak rövid ideig élhetett Magyarországon, valószínűleg Bizáncba ment, s legkésőbb a város elestekor halt hősi halált, vagy menekülteben megölték (Babinger 331).

A kisebbik fiú, Daud Cselebi (Dāwūd-Čelebi) először 1432-ben jelenik meg Alexandru havasalföldi vajda környezetében, hogy egy esetleges török elleni akcióban szerepet vállaljon (Iorga 1908. 416; DTR 1: 49-52; Babinger 332-333). Szállásul kapott birtokait is a délebbi országrészen, Kunszállásosn és Szenteltegyházán találjuk (HO 5: 227-229; Thury Sz. 840-841). Ez időtől minden jelentősebb törökellenes megmozdulásnál jelen van (Miskolczi 575): raguzaiak szállítják gályáikon csapatát 1436-ban Zenggből (Senj) az albánok megsegítésére (RO 396-400), 1439-ben ott leljük Albert honvédő hadában nyereg- és hópénzzel el nem látva (Z 8: 370-372; Z 9: 1), 1441-ben ismét Dalmáciában fordul meg, kapcsolatban áll István hercegovinai fejedelemmel, de időzik Raguzában (Dubrovnik) és Sebenikóban (Šibenik) is (Babinger 333). Valószínűleg részt vett Hunyadi következő éveiben végrehajtott hadivállalkozásaiban is, hiszen ekkoriban már elkötelezett híve lehetett az egyre jelentősebb hírnévvel övezett hadvezérnek.

A várnai csatából menekülve – míg itthon holt hírért keltették – egy gályán Bizáncba hajózott a flottaparancsnok, Walerand de Wavrin állítása szerint (Iorga 1927; Babinger 334). Itt találkozhatott bátyjával is. Később a magyarok a burgundi Vasque lovag közbenjárásával kívánják kieszközölni a bazileusztól, hogy Szavcsi (Saussey) herceget, [II.] Murád szultán testvérének a fiát, engedje Magyarországra jönni (Miskolczi 575). Bizonyos azért, mert Szavcsi volt a rangidős, így nagyobb esélye lehetett trónkövetelőként is. (Bizánc nyilván ezért ragaszkodott hozzá.) Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy éppen rá utalva nevezik később Daudot „Szavcsihoz tartozó töröknek” (Saugevicus Teucer), aki egy 1447. szeptember 1-jén kelt raguzai jelentés szerint korábban Albániában és Görögországban időzött, de pillanatnyilag, „nem tudhatni, mi célból és mily tervvel”, a helyileg illetékes uralkodó pénzén tengetve napjait, Korfu (Kérkira) szigetén tartózkodik (RO 466-467). A cél hamarosan kiderült.

Daud Cselebi ott van Hunyadi oldalán 1448-ban a szerencsétlen kimenetelű rigómezei ütközetben, ahol az első nap véres összecsapásai után tartott haditanácsban éppen ő javasolta a fővezérnek, hogy az éj leple alatt vonják előre a tűzérseget, s mérjenek meglepetésszerű csapást a janicsárok táborára. A terv jó volt, de a törökök a vártnál gyorsabban rendezték sorukat, ellentámadást indítottak, s túlerejük lassan elnyomta a magyar sereget (Darkó I: 131-132; Iorga 1908. 452). Daud feltehetőleg ép bórral el tudott menekülni a csatamezőről. [Nem így Szilágyi és Hajmási, akik török fogásba estek, és – egy szendrői lantos kései előadása szerint – csak „a török császárnak szép leánya” szöktette meg őket börtönükből (RMKT 7/6:169-174). Sokan úgy vélik, hogy ez a szerelem, amely az ének alapját képezhette, korábbi keltű és hazai, a leány pedig nem más, mint „Császár Kata”, a két nevezett hős határbirtokosa, Daud Cselebi húga (Thury ItK. 293-306).]

Az elkövetkező években elcsendesültek a fegyverek. Hirtelen megváltozott azonban a helyzet 1451-ben, ugyanis február 9-én meghalt II. Murad szultán. Daud Cselebi úgy érezte, elérkezett az ő ideje. Am a trónra lépő új szultánhoz, II. Mehmedhez, egymás után érkeztek a hatalmát elismerő és üdvözlő követsegek Bizáncból, Genovából, Raguzából, Galatából, Khioszról, Mithylenéről, Máltáról, a Havasalföldről stb., sőt a hazai belső erőviszonyok kényszeréből Hunyadi kormányzó diplomatái is megjelentek ott három évi békét kérve. Így nem maradt más választása a makacs trónkövetelőnek, Lengyelországba ment, s II. Kázmér királytól kért terveihez támogatást, aki sem pénzt, sem segítőket nem tagadott meg tőle, de a válalkozás így sem vezetett eredményre. Daud reményét veszítve tért vissza – Lengyelországon át – Magyarországra (Katona 761-762), ám terveit fel nem adta.

Úgy tűnik, ezt követően Bizáncba ment, de a város elestekor – 1453. május 29-én – ismét menekülni kényszerült. Bátyjáról feltehető, hogy ekkor halt hősi halált vagy – más híradás szerint – szerzetesi csuhában próbált egy hajón megszökni, de görög kísérfője elárulta őt, a hajó kapitánya pedig fejét vétette (Babinger 331).

Daud ugyanezen év őszén útját Velence felé vette, amely megrettenve a török óriási diadalától és földközi-tengeri érdekeltségeit féltve, benne is illúziót kelthetett, hogy tervei támogatásra találnak. Megtört egészséggel érkezett Sacilébe, ahol Periculi mester özvegyének, Katalin asszonynak Kölyümalom utcai házában megszállva, állapota rosszabbra fordult, s közeledni érezvén halálát, december 30-án a helyi polgárok egy csoportja előtt végrendelkezett. Szavait egyik famulusa, a magyar származású János tolmácsolta. Minden ingó és ingatlan javait anyjára, Ágnes asszonyra, és húgára (itt tévesen feleségét említi), Katalinra hagyta, porhüvelyét – „lévén már keresztény” – a helyi Szent Miklós templomban kívánta eltemettetni, készpénzéből pedig alamizsnálkodásra is szánt.

Az 1454. esztendőben január első napjaiban halt meg, mert 13-án már a helyben fellelhető hagyatékát – amely mindössze néhány ruhából, köpenyből, kaftánból, süvegből, két (ima)szőnyegből, egy török kardból, öt lóból és némi készpénzből állt – leltárba veszik. Temetéséről familiárisai, az albán Valms, a magyar János és György, gondoskodtak s hajtották végre rendelkezéseit: alamizsnát osztottak pénzből, s az említett egyháznak adományozták lovát is lelkiüdvéért (Babinger 335-338). [Érdekes, hogy e dokumentumban is hivatkoznak rokonára, Murad (Hacmereth) szultánra, de a rokonsági fok megjelölése nélkül. Talán így tapadt később apja, Musztafa emlékéhez is testvéréről a Murad név.]

Elárvult hűgát, akinek időközben anyja is elhalhatott, Hunyadi János férjhez adta egyik, talán török eredetű familiárisához, Salgói Török Pálhoz, majd ennek halála után (legkésőbb 1459-ben) hozzáment Gesztely Nagy Jánoshoz, egy másik volt Hunyadi-familiárishoz. A szállásául szolgáló Bencsik-házért, bár felét férje örökadományként nyerte, a másik felét pedig pénzért megváltották, egész életében pereskedni kényszerült. Végrendeletében vagyonát fele részben férjére, fele részben unokaöccsére, „Orchan beg”-re, [II.] Murad szultán fiára hagyta, aki azonban – bár az örökhagyó nem tudhatta – ezt már nem érte meg (HO 1: 393). Katalinnal kihalt a „törökök vak császáranak” számkivetett családja, mely üldöztetésekor hazánkban talált otthonra, s itt szövögethették tagjai álmaikat csillaguk újbóli felemelkedésében reménykedve majd az egész XV. századon át.

IRODALOM

- BABINGER, Franz: *Dâwûd-Celebi, ein osmanischer Thronwerber des 15. Jahrhunderts*. [= Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante. (v. - -), München, 1962. 329-339.]
- CHC = THUROCZ, Johannes de: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii /2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487./* (red. MÁLYUSZ, Elemér-KRISTÓ, Julius), Budapest, 1988.
- COLIN, Imber: *The Ottoman Empire, 1300-1481*. Istanbul, 1990.
- DANIŞMEND, İsmail Hami: *İzahlı Tarihi Kronolojisi*. Istanbul, 1971.
- DARKÓ, Eugenius: *Laonici Chalcocondylae Historiarum Demonstrationes*. (ed. - -) I-II., Budapest, 1922-1927.
- DTR = BOGDAN, Ion: *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Braşovul şi cu Țara Ungurească în secolul XV şi XVI*. (ed. - -), I. /1413-1508/, Bucureşti, 1905.
- HO = Hazai okmánytár, (ed. NAGY I.-PÁUR I.-RÁTH K.-VÉGH D.) I-VIII. Győr-Budapest, 1865-1891.

- IORGA, Nicolae: *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*. II. Paris, 1899.
- IORGA, Nicolae: *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*. I. Gotha, 1908.
- IORGA, Nicolae: *La Campagne des croisés sur le Danube (1445)*. Paris, 1927.
- KATONA, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*. Tom. 3. Vol. 13. Pestini, 1790.
- MISKOLCZY Gyula: *Hunyadi János török hadjáratai*. Hadtörténelmi Közlemények, 14/1913/. 347-369, 545-553.
- RÁTH Károly: *Az Oszmán uralkodó-ház egy ága Magyarországon*. Magyar Akadémiai Értesítő, 4/1863/. 407-416.
- RB = *Rozbiór Krytyczny Annalium Jana Długosza z lat 1445–1480*. (Ed. GAVEDA, St.–PIERADZKA, K.–RADZISZEWSKA, J. – pod kier. J. DĄBROWSKA), II. Wrocław–Warsawa–Kraków, 1965.
- RMKT = *Régi magyar költők tára*. VII. Tizenhatodik századi magyar költők művei 6. /1560–1566/. (Szerk. SZILÁDY Áron), Budapest, 1912.
- RO = *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, (ed. GLEICH J.–THALLÓCZY L.) Budapest, 1887.
- SALAMON Ferencz: *Budapest története*. III. Budapest, 1885.
- STACHOŃ, B.: *Polska wobec weneckich projektów wzięcia Persów i Tatarów przeciw Turcji w II. połowie XV w*. Lwów, 1929.
- THURY József: *Ki volt a „vak török császár”? Századok*, 27/1893/. 839-849.
- THURY József: *Szilágyi és Hajmási históriája*. Irodalomtörténeti Közlemények, 3/1893/. 293-306.
- UZUNÇARSILI, Ismail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*. I. Ankara, 1988.
- Z = *A Zichy és Vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, (ed. NAGY Imre – NAGY Iván–KAMMERER E.–LUKCSICS P.–VÉGHÉLY D.) I–XII. Pest-Budapest, 1871–1931.
- ZsO = *Zsigmondkori Oklevéltár I–II*. (Ed. MÁLYUSZ Elemér) Budapest, 1951–1958.; III. (ed. BORSA Iván), Budapest, 1993.
- Mindez bővebben a szerző *Röske község története a IX. század közepétől a Mohácsi vészig*. [= *Röske története*, (szerk. PÉTER László), Röske, 1994.] című tanulmányában.

Adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez

Az 1719. május 21-i kiváltságlevél Szegedet polgáraival (cives), betelepült idegeneivel (hospites), s lakóival (incolae) együtt régi jogi helyzetébe visszaállította. E három jogi kategória a szegedi társadalom tagozódását fejezte ki. Közülük a város teljes jogú, polgári háztelkekkel és mesteriséggel rendelkező lakói csupán a polgárok voltak, akik az adófizetők kétharmadát adták. A másik két csoportra vonatkozó rendelkezések közül kiemelkedik az, mely a városi telekkel rendelkező, kereskedést vagy ipart folytató kamarai tisztekre és görögökre vonatkozott, akik arányosan tartoztak a közterheket viselni. Egy másik határozat, tanácsi hatáskörbe utalja az új polgár- és lakosfelvétel jogát, kikre nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül, ha mesterségből és kereskedésből éltek, kiterjesztette a városi tanács joghatóságát.

Ezekből a szabályokból is kiderül, hogy a polgárlét alapvető egzisztenciális kritériumaként az iparüzést, illetve a kereskedést jelölték meg. Akiknek csak háztelkük volt, azok a város jogvédelmét élvező alattvalói státusz egyik követelményének feleltek meg. Idegenek, betelepültek elvileg képesek voltak ingatlanszerzésre, de velük szemben a szegedi polgárok elsőbbséget élveztek, az ő ingatlanvásárlásukat sem a belső, sem a külső területen semmi nem korlátozta. Ezek a kiváltságos keretek békés felemelkedést kínáltak a város polgárságának, de megnyitották a gazdagodás lehetőségét az ottlakó egyéb jogállású lakosság számára is.

Történetileg nézve a zsidók betelepülésére jótékony hatással volt a szabad városi jogállás közigazgatási és gazdasági terheivel szemben mutatkozó anyagi erőtlenség. Tény, hogy a hadiadó előírásszerű teljesítése a XVIII. század közepén nem volt arányban a városi polgárság adófizető képességével. De az ok nem az, amit a szegedi előljáróság panaszjegyzékeiben megállapított, hogy tudniillik Szeged polgárainak jövedelme kizárólag kézműiparból származik, mivel szántóföldjeik nincsenek, földművelésből eredő jövedelmük gyakorlatilag elhanyagolható.

Figyelman kívül hagyva azt, hogy a hadiadók mérséklése az előkelő polgárok elsőrangú gazdasági érdeke volt, a dinamikusabb polgári fejlődés, azaz a vagyonosodás elmaradásaért épp a polgárváros eredendően mezőgazdasági jellege okolható.

Az 1750–1782 között betelepülő polgárok regionális eredete és foglalkozási viszonyai közvetve ezt erősítik meg: az új polgárjogot nyertek többsége külföldi iparúzó és kereskedő, akiket vonzott Szeged jogállása és földrajzi helyzete.

Szeged népességfejlődésének abban a stádiumában jelentek meg a zsidók, amikor az egzisztenciális célzatú görög és német berajzás veszített üteméből. A történeti emlékezet II. József türelmi rendeletével hozta összefüggésbe a zsidók szegedi megjelenését, de ez téves nézet. Ugyanis a decretum tolerantiale a katolikus keresztény felekezetek viszonyait szabályozza, de nem adott semmilyen jogot a zsidóknak arra nézve, hogy letelepedésüket a privilegiált városokban eredményesen kérelmezhetnék volna. Hogy mégis 1785-re teszük a szegedi zsidóság történetének kezdetét, ez József politikai reformjaiból következett. Azok tudniillik a szabad királyi városok külön jogszabályait érvénytelennek nyilvánították, önkormányzatukat megszüntették, hatósági és egyéb belügyeit királyi biztosok felügyelete alá helyezték.

A zsidók betelepődését a Károly-féle privilégium sem tiltotta, csak annyit állapított meg, „hogy polgárokat és lakosokat kebelébe fogadni, zsidókat megtűrni vagy meg nem tűrni a tanácsnak állandó tiszteletében”. Tehát Szeged lakosai közé zsidókat is felvehettek, akik ez esetben a tanács védnökségét élvezték a közterhek viselése mellett, de kérelmüket el is utasíthatták.

A legtöbb szabad királyi város privilegiális levelében benne volt a jog, s a legtöbb szabad királyi város úgy élt vele, hogy a letelepülni szándékozó zsidók kérelmét elutasította, vagy lakosai sorából kizárta.

Ez a lépés végső fokon az illető város polgárságának helyzetétől függött, attól, hogy mennyire volt erős a letelepülési kísérlet ellen fellépő érdekvédő polgári nyomás.

Ezt a nyomást fékezte II. József közigazgatási rendelete, mely sok helyen – így Szegeden is – megkönnyítette a zsidók betelepülését. Későbbi ott maradásukat szolgálta aztán az 1790/38. tc., mely elrendelte, hogy a szabad királyi városokban megtelepedett zsidókat abban az állapotban kell meghagyni, melyben 1790. január 1-jén voltak. Ahol a kivételes állapotok sem segítették a zsidóságot lakossági joghoz (mint például Debrecenben), ott a városi privilégium mellett egyre tömegesebb beáramlást figyelhetünk meg.

A mélyebb okok után kutatva derül csak ki, hogy a jogállás, bár fontos feltétel, pusztán azzal egy tömeges népmozgalom nem magyarázható. Egyrészt zsidók már 1785 előtt is éltek Szegeden. Ennek ellentmond egy 1768-ban kelt tanácsai jelentés, mely azzal magyarázta a zsidók összeírásának elmaradását, hogy zsidók nem laktak a városban. De fennmaradt egy másik jegyzőkönyv 1723-ból, amely egy zsidó eskümintát tartalmaz. Az eskümintát arra enged következtetni, hogy Szegeden, ha nem is volt állandó zsidó lakossága, de zsidók megfordultak ott, kereskedelmi ügyekben

hosszabb-rövidebb tartózkodási engedélyt nyertek. Ezt erősíti meg az esküszöveg tartalmi elemzése, melyből kiderül, hogy már a XVIII. század elején nagy számban jelentek meg zsidók a szegedi vásárokon, s a gyakori érintkezés, illetve az élénk üzleti forgalom miatt szükségessé vált a zsidók saját esküjük szerinti felesketése peres kérdésekben.

A tartózkodás állandósítására irányuló XVIII. századi törekvések bérlétszerzésben jutottak kifejezésre. Ezt megkönnyítette a katonai hatóság és a városi előjáróság hatásköri vitája: előbbi az idegenek betelepítésének szorgalmazásával a városi militia személyi és anyagi feltételeit akarta javítani, utóbbi pedig alkotmányos jogai nevében szembehelyezkedett a kényuralommal.

A migráció e korai szakaszában az ugyancsak idegen, de már polgárjogot nyert görög és szerb tulajdonosok szívesen adták bérbe javaikat zsidóknak, mert a katonai hatóság szavatolta a szerződéses kapcsolat jogszerűségét és gazdasági kiaknázását. Ilyen bérleti szerződésnek köszönhető például Moyses Izsák, hogy egy szegedi görög kereskedő palánki lakásának és boltjának bérlojeként hosszasan a városban időzhetett. Ez ellen a városi hatóság nem azért lépett fel, mert az előnytelen lett volna, hanem azért, mert a katonai uralom foganatosította azt. Ebben a vitában Szeged nem várt segítséget kapott Béctől, ahonnan az az utasítás érkezett: hogy „az sidó dolgát is ahol illeti promotealtuk, de csak azt tanácsoljuk, hogy azon úgy munkálkodgyunk, hogy fundusra ne kaphasson, mert ha arra kapand, léssen dolgunk míg ki üzhettyük.”

Tehát a boltnyitás joga elvben fennmaradt, de a fundus-szerzés tilalma magában rejtette a kiűzés lehetőségét is.

Egy 1735-ből származó helytartótanácsi körrendelet az országban lakó zsidók vagyonának összeírását rendelte el. Az egyöntetű kimunkálás érdekében schemát állítottak össze, melyből következtetni lehet a zsidók akkori jövedelemforrásaira. Eszerint általában kereskedők vagy mesteremberek voltak. A megadott rovatok négy fő kereskedelmi ágat különböztettek meg: ló, nyersbőr, vászon és fűszerkereskedést. Míg a batyúval áruló főként prém- és szalagárus lehetett. Állandó, rendes boltok elsősorban posztó, vászon és selyemkelmék forgalmára volt berendezkedve.

Erdekes fejezete a protokollumnak a zsidók személyes függését tárgyaló rész. Ugyanis az évenként fizetett zsidó taxákat két csoportba osztották: egyiket a zsidó örökös urának, másikat tényleges pártfogó urának kellett teljesítenie. Ennek a megkülönböztetésnek csak a falvakban, majorokban élő zsidóság esetében volt értelme, ahol a zsidó mint „hausjud” védő urának háztartási kötelekében élt. Mindenféle cikket s apróságot szolgáltatott a telek vagy a kúria tulajdonosának, aki viszont a családfő általános kötelezettségeiből kiindulva vállalta házi zsidójának védelmét, sokszor a környék földesurával szemben is.

Szegeden a „van neki egy zsidaja” viszonynak nem volt értelme, mert a szabad királyi városokban lakó zsidók a város törvényhatósága alá tartoztak. Nem volt külön uruk, így házi zsidók sem lehettek.

A számvéveségi levéltárban kezelt számadási könyvek tanúsága alapján kijelenthetjük, hogy 1785 előtt komoly, a városnak megfelelő nagyságrendű bevételi forrást biztosító, állandó telephelyű zsidó kereskedések vagy egyéb foglalatosságok nem mutathatók ki. Vásárokon kívüli nyilvános kereskedést nem folytathattak. Ugyanakkor a várasi álláshelyért vagy sátorverésért fizetett összeg megegyezett a keresztyény kereskedők taxájával, amit éppen ezért együttesen kezeltek. A személyes bebocsátásért fizetett illeték – ami máshol városi bevétel – Szegeden ismeretlen volt.

1786-ban született meg az a helytartótanácsi rendelet, hogy polgárjog nélkül is lakhatnak zsidók huzamosabb ideig a szabad királyi városokban. Ez a városi jelenlét a fennmaradt zsidó összeírásokból szinte családonként rekonstruálható. 1784-ben 6, kérvényért folyamodó családot (Izrael, Jakab, Pollák, Sahter, Spitzer, Wolf nevűeket) tüntetett fel a statisztika. Ugyanez a szám 1786-ban már 18, 1792-ben már 38, 1808-ban 60, 1816-ban 101 és 1824-ben 124 család volt. Gyakorlatilag Szeged nem gördített akadályokat a zsidó családok beköltözése elé, hisz az 1784-ben regisztrált családszám 1824-re több, mint meghúszszorozódott.

Pontos demográfiai adatokat csak 1844-től – az izraelita anyakönyvezés megindulásától – ismerünk, de a számvéveség is készített különböző jelentéseket a tanácsnak a Szegeden élő zsidóságról. Egyik ilyen akta 1831-ben 307 főre taksálta a zsidó férfiak számát, ami 1840-ben már 800-ra emelkedett, míg az 1848. évi összeírás 357 családfőt, 1683 izraelita lakost mutatott ki. Ez megfelelt a valóságnak, hisz 1844–1849 között 556 gyermek születését jegyezték be, ami évenként közel 60 szülést jelentett, s ez az átlag ezrelékszámítási kulcsokat alapul véve 1300–1500 körüli népességet feltételez.

Az első hullámban (1785–1825) érkezettek lakóhelyi eredete igen különböző: 24% Szeged tágabb földrajzi szomszédságából, 20% a déli, délkeleti vármegyékből, 21% Pest megyéből, 19% a Dunántúlról, 10% a Tiszántúlról vándorolt be. Ezek az adatok a zsidóság Magyarországon belüli, hatalmas területet átfogó mozgását szemléltetik. A későbbi összeírásokban szereplő születési hely utal a magyarországi megtelepedést megelőző származási helyre, melyekre azonban bizonyos családnevekből is (Prosznitz, Pollák, Deutsch, Böhm, Trebitsch, Holics) lehet következtetni. Szeged tehát alapvetően a türelem álláspontjára helyezkedett a betelepülő zsidókkal szemben. Várni lehetett azonban, hogy a gazdasági tevékenységük miatt leginkább érintett csoportok (magyar, német, rác iparosok és kereskedők) nyomást gyakorolnak a tanácsra.

Előállt az a helyzet, hogy az engedékenyebb helytartótanácsi rendeletek és a város objektív érdekét szem előtt tartó magisztrátus a polgárság nyomására kénytelen volt korlátozni a betelepülést. 1798-ban olyan tanácsi

határozatot fogadtak el, amely a zsidókat egyfajta erkölcsi igazolás megszerzésére kötelezte. Ezentúl érvényesült a ház- és telekvásárlás helyhez kötöttsége, azaz a zsidók csak a kijelölt helyen juthattak ingatlanhoz, ami földrajzi értelemben elősegítette a zsidóság belső szegregációját.

Az 1830-as évekből pedig már valóságos kenyérharcokról értesülünk, mely a zsidó iparosok és a céhes mesterek között folyt. A felszínen persze ez nem úgy jelentkezett, hanem ideológiai köntösben. Igazságtalannak tartották a céhbeliak részéről, hogy a zsidók hallatlan szabadsággal rendelkeznek, akik ráadásul még legényeket is tarthattak. Hozzá kell tennünk: ez igaz, de a legények önként döntöttek a munkaviszony létesítéséről. S amikor az egy türelmezett szolgálatba lépett fizetésért, nem mérlegelte, hogy az őt felfogadó zsidó valóban nagyobb jussal bír-e egy keresztény hazafinál, ami a mesterek panasza volt.

„Ha egy keresztény embernek meg nem engedtetik privilégiumok ellenében a mesterségüzés – mondják – egy ravasz zsidónak pedig miért? – a hazafi lakosokat kik javaikat s életüket készek öfelségéért feláldozni, minden jöttment türelmezett zsidó ne nyomorgassa (...) látván a zsidók mindenfelől való pártfogásukat a természettől beléjük öntetett, s minden felvigyázást kijátszó csalfalkodásaiknál fogva egész erejükből iparkodnak, hogy a velünk egy életmódot gyakorló keresztény hazafiakat semmivé tegyék.” Tanulságos vélekedés. Egyfelől igazolja feltevésünket, hogy a zsidóság betelepülése nem volt ellentétes a Helytartótanács felfogásával, de a városvezetés érdekével sem. A polgárjog és céhestagság vallási előírásai éppen alkotóik számára jelentettek csapdát: mert a tanácsi engedéllyel rendelkező zsidó iparúzők vagy létszámelégtelenség miatt, vagy tradicionális okokból nem szerveződhettek céhekbe, ezért valóban szabadabban, rugalmasabban vihatték üzletüket, de a közterheket maradéktalanul megfizették. Ezt tudva a kontárnak titulált zsidó iparúzők kárhoztatták a felekezeti szűkkebliséget, s felrötták céhes ipartársaiknak, hogy „az emberiség korlátjain is túlrúgó nemzeti gyűlölségből eredett szofizmák által” nem lehet eltüntetni a zsidókat a megélhetés forrásaitól. Akik hazafiúi szempontokat tolnak előtérbe a zsidók gazdasági tevékenységét ellenzendő, azok – írta Fleischil Márk szabó – „az ocsmány nemzeti gyűlölségből béhályogosodott szemeit felnyitni sem tudják”.

A város kényszerhelyzetben volt e vitákban. Általában támogatta a hatályos és magasabb rendű jogszabályok érvényesülését, ami ez esetben a keresztény legények zsidók általi foglalkoztatásának tilalmát jelentette. De léteztek úgynevezett védett, nagy hagyományú céhes iparágak, melyekben egyértelműen támogatta a monopóliumra törő keresztény iparúzőket. Szeged liberalizmusa tehát nem a zsidó iparüzés semleges vagy engedékeny kezelésében mutatkozott meg, hanem abban, hogy általában helytelenítette, s a város érdekeivel szemben állónak tartotta a céhes mestereknek idegen iparosok és kontárok kizárására; és a legények mesterré válásának korlátozására irányuló törekvéseit. Ha ez a szándék nem keresztény (tehát zsidó)

iparos ellen irányult, általában föl vállalta a város, mert úgy gondolta, a szegedi iparosok és kereskedők legveszélyesebb konkurenciájával szembeni fellépés hatósági támogatása anyagilag is helyes döntés. Más volt a helyzet az úgynevezett szabad iparágak (halászat, ötvös, malom, téglalegés, dohány- és sóforgalmazás stb.) esetében. Itt ugyanis a városi vagy urasági regáléjog-bérlés zökkenőmentesen illeszkedhetett a kereskedői tevékenységhez. Tudniillik nemcsak a vizek hasznosítását, de a polgári kiváltságból kifejlődő foglalkozásokat is (pálinkamérés, szeszfőzés) árendába adta a város. Ezekből keletkeztek az első tőkés vállalkozások, lettek az első gyárosok. Ha megnézzük az 1839/40-ben gyárosként adózók listáját, a 11 főből 8 számitott polgárnak, 3 zsellérnek. A polgárgyárosok közül egy volt zsidó, míg a zsellérgyárosok mindannyian zsidók voltak. Nos ez a „gyáros-ság” lényegében kereskedelmi célú ipari foglalkozást takart (ecetfőző), ahogy ezt a sajátos elnevezések is mutatják: gyáros-árendás, gyáros kalmár. Tehát a termelésbe fektető tőkések között még a helyi keresztény, meggazdagodott civisparasztok alkották a többséget.

A kereskedelmi tevékenységük után adózó zsidó lakosoknak két nagy csoportját lehet megkülönböztetni. Egyikbe azok tartoztak, akik már évtizedek óta a környező településeken éltek, s kenyerüket a szegedi vásárással kiegészített felvásárló-házaló tevékenységgel biztosították. Ők nem tekinthetők tőkeerősnek. Annál gazdagabbak voltak viszont a távolról (a birodalomból) érkezők, akik vállalkozókként telepedtek meg a városban (Weiss, Wodianer, Spitzer, Ausländer, Kohn, Lichtenberger), s hamarosan a leggazdagabb kereskedők sorába emelkedtek. Érdekes, hogy a szerb kereskedők nem ellenük, hanem a szegény házaló réteg ellen indítottak kampányt, akik taksához kötött portékakereskedést folytattak, illetve kisebb boltokat nyitottak. Azaz a szélesebb piaci és forgalmi ismereteket igénylő távolsági és hálózati kereskedelmet sem a szerbek, sem a görögök nem vállalták fel. Itt úgyszólván akadálytalanul érvényesülhetett a zsidók üzleti mozgékony-sága, piaci tapasztalata.

A „nagyoknak” már csak azért sem volt szükségük a kiskereskedelemre, mert a nyerstermények forgalmazása adómentes volt, ami valósággal e konjunkturális kereskedelmi ágazatok felé terelte a tőkeerős zsidó kereskedőket.

További befektetési lehetőséget jelentett a kocsmák és egyéb városi javak bérlete, mely elsősorban a szerényebb forgótőkével rendelkezőknek jelentett kitörési pontot.

Vagyoni helyzetük és a teljesített adósszolgáltatás alapján Szeged 1840-ben regisztrált 14 elsőosztályú kereskedőjéből 7 volt zsidó. Ugyanakkor a zsidó kereskedők többségénél meglehetősen alacsony adótételeket állapítottak meg. Ennek oka, hogy az érvényben lévő korlátozó rendelkezések miatt kevés ingatlanvagyonra halmazott fel a zsidóság, pedig az osztálybasorolás egyik szempontjának az általános vagyoni helyzetet tekintették. Emiatt gazdaságilag sikeres zsidó vállalkozók kénytelenek voltak tőké-

jüket a továbbra is szabad kereskedelmi ágazatokba forgatni. Amikor 1840-ben megjelent a 29. tc. és biztosította a zsidók szabad iparűzését, gyáralapítását, kereskedését, Szeged vonatkozásában már egy sok tekintetben létező gyakorlatot szentesített.

IRODALOM

Csongrád Megyei Levéltár: Szeged város Tanácsának iratai (1775–1848).

Csongrád Megyei Levéltár: Szeged város feudális kori összeírásai (1786–1848).

Csongrád Megyei Levéltár: Szeged város Izraelita Hitközségének anyakönyvei (1844–1877).

Szeged története 2. (1686–1849). Szerk.: FARKAS József.

REIZNER János: *Szeged története III.* Szeged, 1901.

HÄBERMANN Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgári családok tanulmányozásához.* Szeged, 1992.

KOVÁCS János: *Szeged és népe.* Szeged, 1902.

BÁLINT Sándor: *Szögedi szótár I–II.* Budapest, 1957.

LÖW LIPÓT–KULINYI Zsigmond: *A szegedi zsidók.* Szeged, 1886.

TONELLI Sándor: *Szeged.* Szeged, 1926.

ZAKAR PÉTER

Haynau „kedvence”

1849. október 8-án hajnali 5 órakor a pesti Újépületben kivégezték Gonczeczky Jánost, a mezőhegyesi katonai ménésintézet lelkészét. A halálos ítélettel együtt foganatosították a vagyoneklobzást is: 151 pengőforint 30 krajcár képezte a megboldogult tulajdonát. Ki is volt ez a munkás életű pap, akit Haynau állítólag gúnyosan „mein Lieblingspfaffe”-ként emlegett? Az alábbiakban megkíséréljük összefoglalni e tragikus végű életút legfontosabb állomásait.

Gonczeczky János egy nyugalmazott katonacsalád gyermekeként 1803. november 24-én Budán látta meg a napvilágot. Tanulmányait Máramarosszigeten, illetve Szatmáron végezte. 1828. április 5-én szentelte pappá Hám János szatmári püspök. Mivel kiváló szellemi és fizikai adottságai voltak, valamint németül, magyarul és románul is beszélt, rövid egyházmegyei szolgálat után, 1829-ben tábori lelkésszé nevezték ki a 39. (Dom Miguel) sorvalogezredhez. Szolgálati ideje során döntő érdemeket szerzett az irgalmas nővérek Szatmárnémetiben való letelepítésében. Sikertült meggyőznie egyházi előjáróját, Johann Michael Leonhard apostoli tábori helynököt, hogy az általa alapítani szándékozott zárdát az említett városba helyezték el. Az intézmény közlegények és tizedesek leánygyermeknei nevelésével foglalkozott. Megnyerte Hám János támogatását is, aki vállalta az intézet felügyeletét és jelentős összeget ajánlott föl annak felépítésére is. Gonczeczky később a városi tanácsot is beavatta terveibe. A városi előjárók elfogadták javaslatait, érintkezésbe léptek Hám Jánossal, pénzt, telket és építőanyagot ajánlva fel az építkezéshez. A legfelsőbb jóváhagyást követően, amelynek kieszközlését Hám és Leonhard közbenjárása tette lehetővé, megkezdődhetett az építkezés.

Ennek irányítása Gonczeczky feladata volt. 1837-től 1842-ig a szatmári gimnáziumban tanított, s közben az apácazárda építését is felügyelte. Ezt követően visszatért a hadsereghez. Rövid itáliai szolgálat után Mezőhegyesre helyezték át.

A cs. kir. hadsereg lelki gondozásának alapja az ezredplébánia rendszer volt. Ez azt jelenti, hogy minden egyes ezred egy-egy önálló plébániát

alkotott, s a katonák vallásos szükségleteiről egy-egy tábori lelkész gondoskodott. Az ezredek mellett helyőrségeknél, katonai intézeteknél (iskolák, deportáltak intézete, kórházak stb.) és néhány egyéb testületnél is alkalmaztak tábori lelkészeket. A mezőhegyesi ménésintézet személyzete – a többi ménésintézethez hasonlóan – katonákból, csikósokból és béresekből állt. Ezek lelki gondozására már a ménés alapításának évében, 1785-ben gondoltak. A parancsnoki épületben egy kápolnát és egy lelkészi lakást is kialakítottak. 1844-ben a lakosság kérésének megfelelően megkezdődött egy templom építése.

Az építkezés Ferdinand Handl tervei alapján 1844–1846 között zajlott. A zömök, néhol egy méternél vastagabb falak és a viszonylag kicsiny ablakok a klasszicista épület katonai rendeltetésére utalnak. A magyarországi tábori főpap, Czigler Ignác felhatalmazása alapján Gonczeczky felszentelte a torony három harangját, majd 1846. július 12-én magát a templomot is.

Gonczeczky – a birodalom többi tábori lelkéséhez hasonlóan – kettős alárendeltségi viszonyban volt. Egyházilag az apostoli tábori helynök joghatósága alá tartozott, szolgálati és világi ügyekben viszont a ménésintézet parancsnoka, illetve a katonai törvényszék volt az illetékes. Egyik legfontosabb kötelessége az istentiszteletek tartása volt (mindennapi csendes mise, vásár- és ünnepnapokon egy rövid, tartalmas szentbeszéddel). A legénység jelentős része nem volt magyar anyanyelvű, így vasárnaponként az Evangéliumot németül, magyarul és csehül is felolvasta. További kötelességei voltak a szentségek kiszolgáltatása, a betegek vigasztalása, a halottak eltemetése, a katonai keresztelési-, esketési- és halotti anyakönyvek két példányban való pontos vezetése, illetve ezeknek egy száraz szekrényben való megőrzése. A kialakult gyakorlat szerint Gonczeczky negyedévente küldött jelentést tevékenységéről a magyarországi tábori főpapnak. Általános kötelezettségein túlmenően egy 1792-ben kelt, Udvari Haditanács által kibocsátott rendelet szerint a ménésintézeti gyerekeket egy alkalmas altiszt vagy közlegény segítségével iskolai oktatásban kellett részesítenie.

A kápolna felszerelése és az egyházi ruhák hivatala átvételének időpontjában már elég rossz állapotban voltak. Ezek helyett Gonczeczky újakat szerzett be, s mivel az így megnövekedett költségeket a szokásos forrásokból már nem lehetett fedezni, 1844. december elsején bevezette a perselyezést és a híveket adakozásra szólította fel. Stóladíjat is szedett, noha ez csak igen kis mértékben emelhetette a templompénztár bevételeit.

Az 1848-as forradalmi események nem arattak osztatlan sikert a mezőhegyesi tisztikar körében. Ennek következtében egészen 1848 október végéig halogatták a magyar alkotmányra való eskütételt. A parancsnok, báró Friedrich Boxberg ezredes Csanád megye kérésére sem volt hajlandó eltávolítani az intézet épületeiről a fekete-sárga zászlót, illetve a császári sást. A ménes földrajzi helyzete azonban eleve reménytelenné tett minden ellenállást. Október végén azután Sántha Sándor másodalispán, aki az aradi vár ostromára induló nagylaki és palotai nemzetőröket rendezte, elhatározta, hogy egy füst alatt a ménesintézet ellenállását is megtöri. Maga mellé vett 12 nemzetőrt, azokkal elment Mezőhegyesre, a főparancsnoknál összegyűjtette a tisztikart, és felszólította őket, hogy tegyék le az esküt az alkotmányra az általa felmutatott esküforma szerint. Szavainak nagyobb nyomatékot adandó megemlítette, hogy ellenkező esetben másnap 3000 nemzetőrrel elfoglalja egész Mezőhegyest. Sántha e felhívásának báró Boxberg ezredes és tisztikara sietve eleget tett. Megesküdtek az alkotmányra, kitűzték a magyar nemzeti lobogókat, ígéretet tettek a fekete-sárga színek átfestésére, sőt egy részletes leltárral is szolgáltak a ménes álmányáról.

Báró Boxberg ezredes tehát a méntelep személyzetével együtt 1848 októberének végén némi presszió hatására csatlakozott a magyar hadsereghez. A parancsnokot 1848 decemberében saját kérésére nyugdíjazták, majd ellenséges magatartása miatt kiutasították az országból. 1849. augusztus 7-én visszatért Mezőhegyesre, újra átvette a parancsnokságot, és rögtön őrizetbe vetette a szabadságharccal szimpatizálókat.

Hogyan teljesítette ilyen körülmények között Gonczeczky kötelességeit? Már első életrajzírója, Kertész Pál is kiemelte, hogy az egyházi anyakönyveket és számadásokat mindig pontosan és példásan vezette. 1849. március 31-én kelt hivatalos évnegyedi jelentését a hadügyminisztérium illetékesei helyeselve tudomásul vették. Június 30-án is menetrendszerűen eleget tett ez irányú kötelezettségének.

„Az egész évnegyed alatt – olvashatjuk jelentésében – az isteni szolgálat minden nap hétközben úgy mint vasár- és ünnepnapon elvégeztetett, ezen ájtatosságnál a szolgálattól ment tiszt urak, hivatalnokok és katonák, úgy a helybéli polgári állásúak, valamint a körül lévő pusztákról is mindenkor sokkan /sic!/ megjelentek, és az ájtatosságba épületesen résztvettek.”

A hívek nagy számban vettek részt a húsvéti ájtatosságon is. Maga Gonczeczky az ünnepet megelőzően 878 hívét gyóntatta meg. Az orosz be-

avatkozás hírül vételét követően a magyar kormány keresztes háborút hirdetett, és általános népfelkelésre hívott fel. A siker érdekében a papságnak szentbeszédeket és körmeneteket kellett tartani, 1849. június 6-ra pedig országos böjtöt hirdettek. A harcoló alakulatok között vegyes érzelmeket váltottak ki ezek az intézkedések. Komáromban például egyes katonák e böjti napon is ettek húst, „azt tartván, hogy a katonának úgyis van elégszer böjtje, midőn nincs mit ennie”. A 3. honvédszászlóalj katonáira sem tett jó benyomást az orosz invázió ellen elrendelt országos böjt és imádság, „sőt inkább lehangolólag hatott, mert abból azt vonták ki, hogy nagyon nagy veszedelemben lehet a magyar ügy, midőn már nem a honvédek fegyverétől, hanem az isteni segítytől várja a kormány a győzelmet”. Mezőhegyesen Gonczeczky tevékenysége következtében másként alakultak a dolgok. „A magos vallás minisztérium által kihirdetett nemzeti böjt, egyházi járat, ennek célja a népnek tudtára adatott, és az egész szorosan meg is tartatott.” Emellett az iskolás gyerekeket minden nap délelőtt és délután két-két órában magyar, illetve német nyelvre oktatta. Ugyancsak naponta meglátogatta a kórházban fekvő betegeket, az életveszélyben lévőknek pedig a szentségeket is kiszolgáltatta.

Néhány szót kell ejtenünk azokról a nehézségekről is, amelyekkel meg kellett küzdenie. Mint a cs. kir. hadsereg egykori alkalmazottja, ellenezte a magyar nyelvű ügyvitel bevezetését, noha a hadügyminisztérium határozott utasítására beletörődött abba. Problémái voltak a jelentések formátumával és kivitelezésével kapcsolatban is. A Boxberget felváltó új parancsnok, Pándy Samu ezredes egyik első intézkedése a személyzet fizetésének a rendezése volt. A ménesi és egyéb járulékokat, a kenyér-, és lótapadagokat beolvasztották az illetményekbe. Gonczeczky jól járt a rendelkezéssel, hiszen 53 pengőforint 20 krajcáros fizetése 1849. január elsejétől 65 pengőforintra emelkedett (nem számítva a 24 krajcáros úti szállásbért). Ez a fizetés kb. egy alhadnagy fizetésével volt egyenértékű, és néhány pengőforintra a tábori lelkészek átlagos díjánál is magasabb összeg volt. Ez a megemelt fizetés is csak szerény életszínvonalat tett számára lehetővé. Különösen a nyári drágaságot viselte nehezen. 1849. július 24-én különös kérről járult báró Mednyánszky Cézárhoz, a hadügyminisztérium hadlelkész-i osztályának főnökéhez. A törvények iránt – írta – mindig tisztelettel viseltettem, így a böjtöt is megtartottam. A jelenlegi drágaság azonban nem engedi a hívót az ételben válogatni, „hanem az ember gondolkodni köteles hogy csak valamit kapjon enni”. Ezért kéri, „hogy a böjti napokban, ha egyebet kapni nem lehet, húst ehessen”. Mivel Mednyánszkyknak nem volt

joga a böjt alól felmentést adni, ezért a folyamodót a Csanádi püspöki helynökséghez utasította. A nagy inség ellenére Gonczeczynek a helyi kereskedőktől kellett beszerezni az isteni szolgálathoz szükséges olajat, tömjént, ostyát és áldozati bort. A ruhák mosatása is az ő költségeit terhelte. Kérelmére a minisztérium még 6 pengőforintot utalt ki a költségek fedezésére.

Gonczeczy 1848-ban nem volt kimondottan forradalmi érzelmű pap. Még decemberben is a császárért imádkozott. A magyar kormány rendeleteit ugyanakkor pontosan megtartotta. 1849. januárjában felolvasta Kosuth általános népfelkelésre szólító felhívását. Márciusban a császárért való imádság helyett egy, a magyarok győzelméért könyörgő imádságot vezetett be. 1840 áprilisában a szöszékről hirdette a Habsburg-ház trónfosztását, és azt magyarázatokkal is kísérte. 1849 júniusában eleget tett a kormány keresztes hadjáratral kapcsolatos utasításainak.

1849. augusztus 7-én báró Boxberg ezredes ismét átvette a parancsnokságot Mezőhegyesen. Pándy nemcsak önként hozzájárult ehhez, hanem feltehetően része volt a szabadságharccal szimpatizálók lefogatásában is. Haynau felszólítására Karl Gottschligg méneskari százados három embert nevezett meg – köztük Gonczeczyt –, mint akik különösen szimpatizáltak a szabadságharccal. Gonczeczyt augusztus 13-án tartóztatták le, majd a pesti Újépületben folytatták le ellene a hadbíróági vizsgálatot. A vádlott helyzetét az osztrák érzelmű tisztikar vallomásai eleve reménytelenné tették. Különösen súlyosan terhelő vallomást tett ellene Karl Zappel őrmester, aki egyúttal kántor és tanító is volt. Mikor 1849 májusában elénekelt egy imát a császárért, Gonczeczy állítólag rászólt, hogy ezt nem kellett volna tennie. Mikor pedig Zappel azt magyarázta tanítványainak, hogy az osztrák győzelmek következtében a magyarok drágán meg fognak fizetni mindenért, akkor Gonczeczy mint hazaárulót feljelentette. Az őrmestert elfogták, halálra ítélték, és csak idő hiányában nem végezték ki. Zappel most vissza akarta fizetni a „kölcson””. Azt állította, hogy a pap igyekezett mindenkit a dinasztától való elpártolásra bírni. Súlyosan esett latba egy másik terhelő vallomás is, amely szerint a vádlott átkozottnak nyilvánította azokat, akik az osztrák dinasztiahoz ragaszkodnak. Mivel a hadbíróság a terhelő vallomások következtében pontos képet kapott Gonczeczy szabadságharcban játszott szerepéről, 1849. október 5-én egyhangúlag kötél általi halálra ítélték. Az ítéletet másnap jóváhagyták, végrehajtását azonban agyonlövésre enyhítették.

Mivel vasárnap nem voltak kivégzések, majd két napot töltött a siralomházban. Elkészítette koporsóját, de a menekülést is megkísérelte. Sikertelenül eljuttatnia egy üzenetet az éppen Pesten tartózkodó Hám Jánoshoz, amelyben közbenjárását kérte. A püspök maga mellé vette Bíró László kanonokot, s nyomban kihallgatásra jelentkezett Haynaunál, aki azzal nyugtatta meg Hámot, hogy ha a vádlott pap valóban ártatlan, akkor nem eshet bántódása. A közbenjárás ellenére Gonczeczkyt agyonlőtték. Egy korabeli tudósítás szerint „kiszolgált katonához méltó bátorsággal ment át az örökkelválásba, és vonakodott megengedni, hogy szemeit bekössék”.

Véleményünk szerint Gonczeczky János szabadságharc alatti tevékenysége alátámasztja a korábban róla kialakított képet. Törvénytisztelő ember, lelkes pap és lelkiismeretes hivatalnok volt. Tragédiája sem a véletlen műve. 1848 decemberében nem követte parancsnokát, és nem lépett ki a szolgálatból. Halála a kormányrendeletek pontos teljesítésével és a mezőhegyesi tisztikar szabadságharcra szembeni ellenséges beállítottságával magyarázható. Személyében a szabadságharc egyszerű, de megbízható katonájára emlékezhetünk.

IRODALOM

- EMERICH Bielik: *Geschichte der K. u. K. Militar-Seelsorge und des Apostolischen Feld-Vicariates*. Bécs, 1901.
- BORÓVI József: *A magyar tábori lelkészet története*. Zrínyi K., 1992.
- A mezőhegyesi 200 éves katolikus egyházközség története. S.a.r. BAJNAI István. Mezőhegyes, 1990.
- KERTÉSZ Pál: *Emlékezés Gonczeczky János szatmáregyházmegyei papról, 1848–49. szabadságharcunk vértanújáról*. Budapest, 1941.
- DR. HERMANN Egyed: *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében*. Gödöllő, 1932.
- A mezőhegyesi tisztikar esküje: *Pesti Hírlap* 1848. nov. 5. 1041.
- Gonczeczky jelentései 1849 előtt: *Hadtörténeti levéltár* VI. 34. K.k. ungarische Armee Feldsuperiorat zu Ofen, 1849-ben: *Magyar Országos Levéltár* H 75 hadügyminisztérium, általános iratok. Idézett jelentése ugyanott 1849: 25989. sz.

A dualizmus kori egyesülettörténet forrásai

Jóllehet mind az általános és szakmonográfiák, mind a szorosan vett szakirodalom hangsúlyozza az egyesületek társadalmi, politikai, kulturális jelentőségét, a történettudomány még adós akár a részleges köztörténeti vagy helytörténeti feltárással is. Pedig jó példák állnak rendelkezésünkre nyugaton csakúgy, mint keleten. A német nyelvterületen (Németország, Ausztria, részben Svájc, illetve a szórványnémetiség körében) az egyesületek történetileg és aktuálisan egyaránt fontos tényezői a társadalomnak, az egyének és csoportok azonosságtudata formálásának, a közvélemény alakításának.

Németországban monográfiák, tanulmánygyűjtemények jelzik a szintetizáló törekvést, amit segít az egyes konkrét egyesületek múltját föl-táró kötetek és stúdiumok sokasága. Elméleti alapvetésnek tekinthető Jür-gen HABERMAS könyve, melyben a polgári társadalom kialakulásáról, a hagyományos társadalom átrétegződéséről és a közvélemény formálásáról értekezik. Thomas NIPPERDEY tanulmánya az egyesületi fogalom elemeit vette számba, egyúttal módszertani modellként szolgált a későbbi vizsgálódásokhoz. Ausztriában és Svájcban a német egyesületek társadalmi-politika-i elemzése elterjedtségüknek és aktivitásuknak megfelelő. A hazai hiányokkal összevetve igen jelentős a néprajzi szempontú egyesületkutatás is. A cseh, szlovák, szerb és bolgár történetírás ugyancsak jelentős művekkel tette le névjegyét e témában.

Az első és egyetlen „hazai” egyesülettörténeti monográfia szerzője német. Hálás köszönet illeti témaválasztásáért Bettina Gneisse-t, aki feldolgozta a reformkori Magyarország Széchenyi indította kaszinómozgal-mát. Ez a mű azonban, nemcsak elsősége miatt, hanem egyedülként, egy kicsit a magyar történettudomány szegénységi bizonyítványa is.

Az természetes, hogy az összefoglaló történeti monográfiák a polgári korszak jelentős társadalmi-politikai-kulturális tényezőjeként említik az egyesületeket, különös tekintettel a kaszinókra és olvasókörökre. Ez a tétel azonban jószerével bizonyítás nélkül marad a részletes egyesületi forráski-adványok és tanulmányok hiányában. Ha nem ismernénk a forrásokat, idé-zett példáink a kivétel erejével hatnának, és csak illusztrációnak számíta-nának.

FÜLÖP Géza felvilágosodás és reformkori olvasási kultúráról szóló könyvében számos ponton érinti a kb. 200-ra tehető kaszinó és olvasókör művelődési és közvélemény formáló szerepét. Ezen egyesületek zöme a du-

alizmus idején (olykor már korábban) föltámadt, és helyileg vagy regionálisan tovább hatott. A könyvtári kultúra terjesztésében számos egyesület vált a kiegészítés után a közkönyvtárak alapjává, mint arról a *Könyv és Könyvtár a magyar társadalom életében* (szerk.: KOVÁCS Máté) című két-kötetes műből tájékozódhatunk.

A régi helytörténeti, helyismereti monográfiák és regionális szintézisek (például a Borovszky-féle megyetörténetek) legalább a felsorolás szintjén kitértek az egyesületek legfontosabb adataira (alakulási év, tagság száma és összetétele, vezetés stb.). Mivel azonban az elmúlt évtizedekben Magyarországon alig működtek egyesületek, e korszak történeti munkái a múltból is sokszor kihagyták a társadalmi önszerveződés helyi példáit.

Szórványosan megjelent ugyan egy-egy település szervezett társaságainak történeti értékelése is. Mint az új kutatási területek általában, ezek is szakdolgozat és disszertáció formájában jelentkeztek először. A történettudományi, pedagógiai, könyvtári tanszékek több helyütt inspirálták a közösségi művelődési körök megismerését, részben a hagyomány ápolás szándékával, részben a felhasználható tanulságokért. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszéke nemcsak a szorosan hivatásának tekinthető olvasási kultúra terjedését vizsgálta, hanem az egyesületi könyvtárak tartalmi elemzésével esztétörténeti támpontokat is nyújt. Egy-egy főiskola főleg regionális föltárást végez: például a szegedi Tanárképző Főiskola Történettudományi és Közművelődési Tanszéke hallgatói származási helyüknek megfelelően az alföldi városok és községek egyesülettörténeti típusait, korszakait vagy konkrétan egy-egy kör tevékenységét kutatták.

Az elmúlt évtizedben az új egyesületek alakulása, az 1989. 2. tc. (úgynevezett egyesületi törvény) vitája nemcsak szociológiai, művelődési, várospolitikai stb. szempontból tették aktuálissá az egyesületkutatást, hanem a történetírásban is.

Bár a szakirodalomról szólva egy kis referátumban sem teljességre, sem kritikai áttekintésre nem törekedhettünk, úgy véljük, hogy az egyesületek társadalmi szerepéhez mérve mennyiségét és minőségét tekintve, különösen nemzetközi összehasonlításban jelentős a lemaradásunk. Ez a szükségesség kijelöl bizonyos interdiszciplináris feladatot, beleértve a társadalom-, politika- és művelődéstörténet, helytörténet stb. restanciáinak felszámolását, egyben figyelmünket szükségképp fordítja a forrásfeltárás, forráskritika és forráskiadás felé.

Az egyleti forrástípusok (például alapszabály, kérvény, tagnévsor stb.) mellett az őrzőhelyek szerint is tagolhatjuk a társadalmi élet e sajátos írott emlékeit.

Az Országos Levéltárban a Belügyminiszteri Levéltár és a kultuszminisztériumi iratok őrznek legtöbb egyleti adatot. A belügyi források alapján összeállítottak egy hasznos segédletet: cédulakatalógust készítettek az egyesületekről évről és helységnév szerint. Sajnálatos, hogy koránt-

sem teljes az egyesületi nyilvántartás, mivel maguk az iratok is hiányosak (például selejtezés miatt), illetve az 1896 utáni állomány 1956-ban tűz martaléka lett.

A kiegyezés után alakuló egyesületek alapszabályukat belügyminiszeri láttamozásra, engedélyezésre terjesztették fel. A szabadelvű kormányzat a helyi hatóságok véleményének figyelembevételével a kormánypárti köröket könnyebben engedélyezte, míg az ellenzékiek statumát esetenként többször is visszaadta átdolgozásra. Ez egy idő után az alapszabályok sablonosságához vezetett, mivel az új körök rendre egy már jóváhagyási záradékkal ellátott egyesületi alkotmányt vettek mintául. Sőt úgynevezett mintaalapszabályokat is nyomtattak, melyekbe csak a címet kellett beírni.

Ennek ellenére találunk érdekes alapszabály-gyűjteményeket. Főleg az egyesületalapítás indoklása változatos: a közállapotok kritikája, a polgári haladás igénye.

A kísérő kérvények, alakulási jegyzőkönyvek és tagnévsorok szintén rendkívül fontos dokumentumai az egyesületalakulásnak. A tagsági lajstromok gyakran jelölték a foglalkozást, ami a különböző társadalmi rétegek önszerveződéséről tájékoztat. A rendiség utójele, hogy némely egyesület patronusa (disznőnőke, elnöke) maga a község földesura (Pest megyében például több helyütt a Podmaniczky-család tagjai).

Az alakuló közgyűlések felterjesztett jegyzőkönyvét nemcsak hitelesítették az erre választottak, hanem aláírták a jelenlévők is sajátkezűleg vagy úgynevezett névírók által. Ezek a dokumentumok az írástudás XIX. századbeli állapotáról összevetésre kínálkoznak BENDA Kálmán egyik tanulmányával, melyben a hazai XVIII. század végi analfabetizmust elemezte.

Vegyes forrásértékűek az Országos Levéltárban az egyes megyék és városok egyesületeiről készített kimutatások, melyeket egy belügyminiszeri rendeletre fél évente jelentettek. Esetenként a törvényhatóságok pontosan regisztrálták a változásokat az egyesületi struktúrában, máskor pedig egyszerűen megismételték a korábbi statisztikai összefoglalást, és ezt csak a minisztérium újonnan alakult engedélyezett alapszabályokra hivatkozása után módosították.

Bár a belügyminiszeri nyilvántartásban is szerepelnek a vallási (katolikus, protestáns, izraelita stb.) körök, dalárdák, ezek további forrásait az egyházi levéltárak és múzeumok őrzik.

A közgyűjtemények – múzeumok, könyvtárak – esetenként maguk is egyesületi, alapítványi eredetűek – azonban nem csak a saját hagyományuk relikviái és dokumentumait őrzik. A könyvtári helyismereti gyűjtemények sok alapszabályt és egyleti katalógust tárolnak. A régi pecsétek tanúsága szerint sok könyv fennmaradt az olvasóköri állományból. Ezekben néha a könyvtáros vagy az olvasók bejegyzései is olvashatók.

Megyei levéltárainkban a közelmúltban megkezdtek az egyleti kataszterek összeállítását (például Baranya, Somogy, Tolna, Nógrád). Csak így lehetséges egy egyesülettípus elterjedtségének vizsgálata, illetve egyes

település társadalmának változatos szerveződéséről minél pontosabb képet kapni. Valamennyi egykori szervezett kör aligha regisztrálható, de a teljességre törekedve jelzi a tendenciákat és arányokat.

A megyei levéltárakban a legtöbb adat (kimutatás, alapszabály, jegyzőkönyv stb.) az alispáni iratokban áll rendelkezésünkre. A főispáni iratok csak az úgynevezett problematikus (ellenzéki, nemzetiségi, munkás stb.) körökkel foglalkoznak, többnyire a Belügyminisztérium közvetlen felhívására. A városi levéltárakban a polgármesteri iratok között leljük az egyesületi anyagok többségét, mivel az alakulási jegyzőkönyvet és alapszabályt a polgármester közvetítette a Belügyminisztériumba. A polgármester évi jelentései viszont rendszerint hiányosan közölték még az egyletek számát és címét is.

Az Országgyűlési Naplók megőrizték az egyesületekkel kapcsolatos parlamenti vitákat. Többször szóba került az egyesületi törvény hiánya, mivel a vizsgált fél században csak belügyminiszteri rendeletek szabályozták az egyesületi jogot. Ugyancsak gyakori a képviselők interpellációja valamely egyesület érdekében (engedélyezés, betiltás).

Másodlagos forrás az egyesületekről a sajtó, de a működésről olykor csak egy-két hír maradt fenn. Sematikus forrás ugyan az alapításról, közgyűlésről szóló rövid beszámoló, annál értékesebb viszont a rendezvények tartalmára vonatkozó hír (öntevékeny színjátás, műsorok stb.). Ugyancsak érdekes összehasonlítani egy település kormánypárti és ellenzéki újságjainak beszámolóit az egyleti életéről, mivel számos kör – alapszabályával ellentétben – politikai kérdésekkel is foglalkozott. A téli egyleti szonban vezércikket is szenteltek a társadalmi szervezeteknek.

A visszaemlékezések alig érintik az egyleti kérdést, a jubileumi összefoglalások (hírlapi közlemény, füzet, könyvecske) azonban nélkülözhetetlen források. A tények tiszteletében megegyezik az egykori tudósító és a kései kutató, bár értékeléseik gyakran különböznek.

Sajátos forrástípus az egykorú statisztika. 1879-ben jelent meg VARGHA Gyula egyesületi statisztikája, 1885-ben pedig György Aladár könyvtári statisztikája – mindkettő sok értékes adattal. Ezek csakúgy, mint más korabeli egyesületi statisztikák (HUNFALVY 1862., KOCZÁNYI 1899., Várostörténeti Statisztika 1908.), hiányosak ugyan, de gazdag tényanyaguk a levéltári forrásokkal és sajtóval egybevetve, egyre pontosabbá teszik a társadalom szerveződésének történeti folyamatát.

Az egyesületi forrástípusok áttekintésével is szeretnénk felhívni a figyelmet a társadalom önszerveződésére. Bár az egyesületek változatos struktúrája és összetett szerepe több tudományág összefogását igényli (szociológia, politikatörténet, művelődéstörténet stb.), egy-egy forrásfeltárás is fontos adalék lehet egy majdani egyesülettörténeti szintézishez.

IRODALOM

BENDA Kálmán – talán a jakobinus mozgalomtól eltekintve – nem foglalkozott ugyan az egyesületekkel, annál inkább tevékeny művelője és szorgalmazója volt a forráskiadványoknak. Ezért tisztelgünk emléke előtt az egyesületi források számbavételével. Talán sor kerül e ténnyében is egy forráspublikációra, amely egyaránt segítené a történetírást és történelemtanítást.

HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Budapest, 1971.

GNEISSE, Bettina: *István Széchenyis Kasinobewegung im ungarischen Reformzeitalter ...* Frankfurt, 1990.

FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1987.

Az alapfokú oktatás, tehetséggondozás, elitképzés*

Témaválasztásomat két – rám erősen ható – tényező befolyásolta. Az egyik a rég halott Széchenyi István mában is eligazító hagyatéka, a másik jövőendő munkakörükben eligazodni kívánó hallgatóim igénye.

Idézem elsőül a grófot: „Kiművelt emberfők sokaságában vagyon a nemzet ereje!” Paradoxonnak tűnik, pedig nem az; az arisztokrata Széchenyi a *sokaság kiművelésében* látta „csúnyácska hazá”-ja megszépítésének egyik legfontosabb tennivalóját.

Hallgatóim eligazodási igénye a mában napról napra kihívás számomra; ez – de benső ösztönzőim is! – sarkallnak, hogy jelenünk sokarcúsága, ellentmondásai és bizonytalanságai között kapaszkodókat keressek. Ha találok ilyeneket a magam számára, talán segíteni tudok azoknak is, akiknek kevesebb a tapasztalata.

Mi teszi bonyolulttá az eligazodást mai és holnapi tennivalóink között? Jelenünk sokarcúságát, ellentmondásait és bizonytalanságait említettem. A három állítást nem negatív minősítésnek szántam. Azokat a körülményeket szeretném állításaimmal érzékeltetni, amelyek mindennapi munkánkban folyamatosan vannak jelen. Együtthatásukban – ha egyénenként változó mértékben is – el-elbizonytalanítanak bennünket. A sokarcúság – ellentmondásaival együtt – véleményem szerint értékes jelenség. Történelmi közelmúltunk hosszabb ideje tartó folyamatban kivívott eredménye. A *folymat* fogalom legfőbb tartalma: időben elhúzódó jelenség vagy jelenségsor. Ha tehát a sokarcúság és ellentmondásosság folyamatnak ígérkezik, tartós ideig számolnunk *kell* és – remélem – *lehet* is vele.

Egynemű jelenségek között könnyű eligazodni. Sokarcú és ellentétes jelenségek megítélésében bizonytalanodik el gyakran az ember. Bizonytalansága csak nő, ha úgy érzi, a mindennapok idegőrlő munkájában gyakran magára marad. Miből érzem én – mint történelemmetodikus – a magamra maradottságot? Többek között a következőkben: az alsó fokú oktatás – benne a történelemoktatás, amelyben való részvételle szeretném fel-

* Kivonat a Csanádapácán 1994. március 31-én általános iskolai tanárok szakmai továbbképzésén elhangzott előadásból.

készíteni a tanárjelölteket, – jó néhány éve kap különböző kiadványok formájában új és újabb információkat és instrukciókat. Ezek részletkérdésekre vonatkoznak, bár nem mellékes részletkérdésekre. (Ilyen részletkérdések például a történelmi ismeretanyag összetételére, a történelemszemléletben bekövetkezett változásokra, a megjelenő új történelem-tankönyvekre vonatkozó információk.) Az alapfokú történelemtanítás követelményeit meghatározó, a történelemtanári közvéleményre alapozó és törvényerőre emelt NAT azonban máig nem jutott el azokhoz az emberekhez, akik napról napra saját bőrükön érzik ennek hiányát, a tanárokhoz. (A történelemtanárok feladata (is) lesz a közeljövőben a kerettantervek és helyi tantervek elkészítése. Ez a feladat sem oldható meg a *teljes NAT* megléte nélkül.) Mit értek teljes NAT alatt? Azt a dokumentumot, amely magában foglalja az oktatási-nevelési irányokat, a tanítandó és tanítható ismeretanyagot, az alapfokú oktatásban a minden gyerekre érvényes követelményeket is.

Az előzőekben vázolt, elbizonytalanító körülményeknek van rá nézve egy rendkívül hasznos, szinte sokkoló hatása is. Naponta választ kell adnom magamnak és a tanárjelölteknek arra, hogy *mit tegyünk* addig, amíg kezünkbe kerül az oktató-nevelő munkánk irányait jelző teljes NAT.

A válasz megtalálásában Széchenyi István ma is időszerű felismerése volt segítségemre: a történelemtanítás keretei között kiművelt emberfők *sokaságának* nevelődéséhez, képzéséhez kell – tölem telhető – *gyakorlati segítséget* adnom akkor is, ha a teljes NAT nem áll rendelkezésemre.

A magam számára – házi használatra – tisztáztam, mi az, amivel a jelenben hozzájárulhatok – a tanárjelölteken keresztül – a gyermekek személyiségfejlesztéséhez, képzéséhez. Triviális felismerésre jutottam; ha – nagy szavak! – egész emberéletben ható értéket tudok (tudunk) kibontakoztatni a ma alsófokú oktatásban részesülőkben, a holnap felnőtteiben, nyugodt lehet a lelkiismeretem.

A legnagyobb értéket számomra mint történelemtanár számára Hérodotosz fogalmazta meg: legyen „A történelem az élet tanítómestere”! A tanítómester segít eligazodni a mesterség csínja-bínja között. Ha az élet tanítómestere lesz a történelem, akkor az életben eligazodást segíti.

Hogyan segítheti a történelemben és az életben az eligazodást a történelemtanár? Ha kialakítja az ehhez szükséges képességeket. Vegyünk sorra ezek közül néhányat!

(1) Az ismeretszerzés az *információk összegyűjtésével* kezdődik. Meg kell tanítanunk, honnan és hogyan szerezhet történelmi információkat az ember, illetve a gyerekeMBER. Lássunk erre néhány konkrét példát!

Tárgyi, sokszor régészeti emlékek vallanak arról, hogyan élt, mivel dolgozott, mivel táplálkozott az egykori ember. Ásatásokhoz ritkán viheti el tanulóit a történelemtanár, de a régészeti megismerés útját mégis „végigjárathatja” velük néhányszor. *5. osztályban* például a legelső történelemórák egyikében a vértesszőllősi „Samu” története kapcsán, esetleg az oktatócsomag őstörténeti települést és temetőt bemutató „játékai” segítsé-

gével. *6. osztályban* a „Miről vallanak a honfoglaláskori sírok?” című anyag tanításakor járhatjuk be a gyerekekkel a régészeti megismerés útját. Mindkét esetben akkor segítjük a gyerekeket az önálló történelmi ismeretszerzés egyik speciális módjának – a régészeti megismerésnek – gyakorlásában, ha nem tanári magyarázat illusztrációjaként használjuk fel a leletekről készült képeket. Ehelyett például a következőket teszi a tanár. Elmondja: a képeken látható eszközöket honfoglaláskori sírokban találták a régészek, majd kijelöli a feladatot. Következtessünk a leletek segítségével: mivel foglalkoztak, mivel táplálkoztak a honfoglaló magyarok! (Az ilyen menetű megismerés a régész megismerő tevékenységéhez hasonló.)

Írott forrásokhoz, illetve forrásrészletekhez viszonylag könnyen hozzájuthat tanár és diák. (Különböző forrásgyűjtemények, történelmi olvasókönyvek, oktatócsomagok, maguk a tankönyvek is gyakran tartalmaznak forrásrészleteket.) Ha Géza fejedelem és Szent István állam- és egyház-szervező tevékenységét tanítjuk *6. osztályban*, a tankönyvben lévő törvényrészletekből is kiindulhatunk, például a következő menet szerint: Olvassa el mindenki magában I. István törvényeit a tankönyvből! Majd: Beszéljük meg közösen, milyen fontos feladatokat akart megoldani első királyunk a törvényekkel (is). Az állam és egyház szervezésére vonatkozó ismereteket természetesen a „törvényelemzés” utáni percekben tovább kell bővíteni tanári magyarázattal.

Érdekes találkozása lehet a történelemmel a *8. osztályos* tanulóknak az írott források egy speciális fajtáján keresztül. (Például Lehár Antal ezredes naplójára gondolok, amely a magyar történelem 1919-21. közötti eseményeit rögzíti írásban, minősíti és kommentálja ezeket, és amelyet a *Historia* XV. évfolyamának 11. száma publikált.) Tanulságos egy-egy részlet megbeszélése előtt tisztázni néhány dolgot, nevezetesen a következőket: Milyen pozíciót töltött be a hadseregben Lehár Antal. (Ebből kiderül, hogy az ezredes rálátása a dolgokra „belülről” adódik.) Megbeszélhetjük, kihez fűzi őt esküje: „Hűséges szolgálja az ő urának”. (Ebből azt érthetik meg a gyerekek, hogy királyához hű, korrekt, de objektivitásra törekvő ember szemlélete tükröződik az írásban.) A napló mint történelmi forrás sajátosságairól is érdemes néhány szót ejteni: naprakész információkat tartalmaz, nagy történelmi távlatok ebből a műfajból ritkán olvashatók ki stb. Az előző példából kiderül talán, hogyan taníthatjuk meg tanítványainkat az *információk kezelésére*.

Történelmi ismereteket hozhatnak a tanulók *ismeretterjesztő írásokból*. Sok ismeretterjesztő kiadvány jelenik meg ma napjainkban gyerekek számára. A régieket se hagyjuk porosodni, hiszen a Képes történelem sorozat, az Évezredek hétköznappjai, az Így élt sorozat nem egy kötete ma is használható, belőlük az iskolák jó része is rendelkezik több-kevesebb példánnyal. Ezek segítségével konkrét példákon keresztül taníthatjuk meg gyermekeinket az *információk szelekciójára*: kezdve a tartalomjegyzékkel történő, áttekintő tájékozódástól a „válogató gyorsolvasásig”.

A sajtóból és az elektromos médiából szerzett különböző jellegű történelmi ismeretekkel is több mindenre taníthatunk. A következőkre például:

- Hogyan egészítik ki meglévő ismereteinket a látottak–hallottak?
- A történelemkutatók által bizonyított és a különböző „külső” információkból – médiából – származó ismeretek nem azonos értékűek. (Az egyik ismeret keresztülment a tudományos igazolás-bizonyítás vesszőfutasán, a másik esetleg csak hipotézis, feltevés.)
- Megértethetjük, hogy a különböző interpretációk, magyarázatok ugyanarról a történeusről vagy jelenségről szélesebb látóhatárt nyitnak előttünk, arra szoktatnak, hogy magunk is elgondolkodjunk a dolgokon.

Az elmondottakkal azt szerettem volna érzékeltetni, milyen sokféle módon taníthatjuk meg a gyerekeket – természetesen mindig az adott csoport életkorához, összetételéhez méretezett feladatokkal – széles körű történelmi információkat szerezni, ezeket kezelni.

(2) Miközben az egyes történelmi forrásokkal, információkkal folyó munkát irányító kérdéseket, tanácsokat, utasításokat adunk a tanulóknak, a történelmi megismerés nemcsak tankönyvi, hanem az életben adódó útjait is végigjárathatjuk velük. Nézzük a *megismerő út néhány állomását!*

- A 'miről szól a szöveg', vagy 'mit tudsz leolvasni a képről' kérdések az *alapos tanulmányozásra* szólítanak fel, de a *lényeg* kiemelésében is segíthetnek a gyerekeknek.
- A 'miért keletkeztek ekkor éppen ezek a törvények' típusú kérdésekre adott válaszok a *körülmények, okok kutatása* révén születhetnek meg. A körülmények, okok kutatásában fontos szerepet játszik az *összehasonlítás* gondolati művelésének gyakorlása. (Az összehasonlítás nemcsak ösztönösen jelentkező gondolkodási forma, hanem tudatosan alkalmazott módszer is lehet.) E módszer alkalmazásakor tanácsos megértetni a gyerekekkel, hogy a történelemben soha nincsenek azonosságok, csak hasonlóságok vannak egyik vagy másik történelmi jelenség, emberi cselekvés között, de mindig vannak az összehasonlítottak között eltérések is. Az összehasonlítások a *korabeli alternatívák* közötti választhatóság felvillantását is lehetővé teszik, ezen keresztül az emberi döntések felelős vállalására készíthetjük fel tanítványainkat.

- A 'milyen következményekkel járt az emberre, emberekre' kérdés felvetése pedig közelebb hozza a múltat a mához.

A történelmi megismerés néhány állomásának vázolásával érzékel-tetni szerettem volna: a megismerés lépéseinek megtervezése és a gyere-kekkel történő végigjárata fontos szerepet tölt be a tanulók *differentiált* és *mozgékony gondolkodásának kialakulásában*.

(3) Ha a tanuló megtanulja sokoldalúan és felelősséggel elemezni a múltat, talán, a jelen elemzésére is alkalmassá válik. A megértéshez az elemzés vezet. A jelenségek megértése feltétele az értelmes alkalmazko-dásnak. (Értelmes alkalmazkodáson olyan magatartások és cselekvések vállalását értem, amelyek lehetővé teszik egyének és kisebb-nagyobb kö-zösségek számára az emberhez méltó megmaradást, valamint olyan cse-lekvések vállalását, amelyek előkészítik utódaink emberhez méltó megma-radását is.)

A történelmi elemzés záróakkordja lehet tehát a '*mi következik ebből rám nézve*' gondolatig jut. A múlt elemzése mások tetteinek kutatása, mi-nősítése. A '*mi következik ebből rám nézve*' kérdésre adott válasz saját fe-ladat, döntés és felelősség vállalását tételezi fel.

Amíg a történelmi megismeréstől az általam, magamért és szűkebb-tágabb környezetemért vállalt *cselekvés képességének* kialakításáig jutunk a gyerekekkel, természetesen számos más, a történelmi megismerés körébe vágó készség alapozását és fejlesztését is elvégezzük. (Szóbeli és írásbeli kifejezőkészség fejlesztése, térben és időben való tájékozódási képesség fej-lesztése. A sokoldalú és differenciált gondolkodási képesség fejlesztéséről volt már szó, a történelmi – reproductív és produktív – képzelőerő fejlesz-téséről még nem. (A történelmi képzelőerő fejlesztése mindig a hitelesség-gel tart kapcsolatot, egyébként esetleg csak képzelgésre inspiráljuk tanít-ványainkat.) Ha a múlt életét sokszínűségében idézzük fel, azaz megpró-báljuk *reprodukálni*, azt készítjük elő, hogy kicsit átélve meg is értse a gyerekek a múltat, ezáltal szeresse is, értse is a történelmet. Hiszen a történe-lemben nemcsak véres események zajlottak, hanem az emberek kis és nagy gondokkal, örömökkal járó hétköznapijai is. Ha azt szeretnénk, hogy tanít-ványaink és utódaink továbbra is *produkálják* a történelmet, és elsősorban az emberért, az emberi értékekért, ne ezek ellenében, meg kell tanítani őket a produkálásra.

Mit értek produktív képzelőerőn és tetteken? Meg kell tanítanunk a gyerekeket az emberi továbbélést szolgáló *tennivalók felismerésére* – ehhez is kell képzelőerő! –, a felismerésnek másokkal történő egyeztetésére, a to-leráns viselkedésre, amely kizárja „az igazság egyedül nálam van” tartást. Meg kell tanítanunk őket a cselekvések kezdeményezésére, vagy a bennük való részt vállalásra. Ezzel valóban az életre készítjük fel őket!

Ha kialakítjuk tanítványainkban az informálódás igényét és képessé-geit, ha megtanítjuk őket a történelmi ismeretszerzés módjaira, eljárásaira, ha kialakítjuk bennük az önálló gondolkodás képességét, igényét és mások

önálló gondolkodásának elviselését, tiszteletét, ha előkészítjük őket arra, hogy a lehetőségeket felismerve, másokkal legalább kiegyezésre, ha nem is megegyezésre törekedve döntsenek és cselekedjenek egyéni, valamint közéletükben, akkor *kiművelt emberfők sokaságával* gazdagíthatjuk hazánkat és az emberiséget.

Utószó

Benda professzor úr születése 80. évfordulóját tanszékünkön 1993. december 7-én ültük meg, amelyen *előadást* tartott Szenczi Molnár zoltárfordításairól. Ennek rövidített változata található az első részben.

A kapcsolódó „ünnepi szemináriumot” pedig úgy terveztük, hogy egybeessék kedvenc kutatási területével. Így került sor a tizenöt éves háború – amely egyébként is 400 éve robbant ki – történetének témául választására.

Sajnos a kegyetlen sors „örömünket szomorúságra, vigasságunkat gyászra fordította” az évfordulós kötet szerkesztése közben. Ekkor határozunk úgy, hogy tanszékünk oktatói is – ki-ki a saját kutatási területéről – egy-egy rövid tanulmánnyal adózik emlékének. Így alakult ki a harmadik, „In memoriam” rész a maga tartalmi és formai tarkaságában.

Benda Kálmán műveinek bibliográfiája összeállítására is gondoltunk, de megelőzött bennünket Soós István, aki a Glatz Ferenc által szerkesztett, tudós barátok és tanítványok tisztelgő tanulmányait tartalmazó, magas színvonalú tanulmánykötetben (*A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Budapest, 1993.) elvégezte ezt a feladatot (415-451). Így hát szerény kis kötetünk mellett a Tisztelt Olvasók figyelmébe ajánljuk az MTA Történettudományi Intézete e kiváló könyvét is.

Végül köszönetet mondunk mindazoknak – személyeknek és szervezeteknek is –, akik bármilyen módon hozzájárultak e kötet megjelentetéséhez.

Szegfű László

Tartalom

„Nem búcsúzom...” (NAGY ISTVÁN)	3
Az életút	5
<i>A 80. születésnap</i>	
BENDA KÁLMÁN: Szenczi Molnár Albert magyar zsoldárai	9
<i>Gondolatok a 15 éves háborúról</i>	
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A füleki – romhányi csata	18
LELE JÓZSEF: A vazallusok szövetsége a 15 éves háborúban	24
IVANICS MÁRIA: Hitharc vagy hadivállalkozás	29
PAPP SÁNDOR: Gondolatok Bocskai István szultáni megerősítésének történetéhez	34
KOVÁCS GYÖZŐ: Az utolsó tatárjárás	40
<i>In memoriam</i>	
T. HORVÁTH ÁGNES: Maiorianus császár bukása	47
KOVÁTS ZOLTÁN: A székely népesség számának alakulása az Erdélyben történő megtelepedéstől kezdve 1910-ig	53
NYULASSY ÁGNES: Néhány gondolat a Szentkorona-tanról	62
SZEGFÜ LÁSZLÓ: Hunyadi fegyvertársa: Dáwûd – Čelebi	67
MARJANUCZ LÁSZLÓ: Adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez	72
ZAKAR PÉTER: Haynau „kedvence”	79
BEZDÁN SÁNDOR: A dualizmus kori egyesület-történet forrásai	85
CZUTH BÉLÁNÉ: Az alapfokú oktatás, tehetséggondozás, elitképzés	90
Utószó (SZEGFÜ LÁSZLÓ)	97

BELVEDERE

KISKÖNYVTÁR 7.

Kiadja a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola
Történettudományi Tanszékének IV. Béla köre megbízásából
Generalia, JGYTF, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.

Technikai szerkesztő:

Dr. Tóth Szergej

Felelős kiadó:

Dr. Vass László

BELVEDERE

KISKÖNYVTÁR 7.

Kiadja a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola
Történettudományi Tanszékének IV. Béla köre megbízásából
Generalia, JGYTF, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.

Technikai szerkesztő:

Dr. Tóth Szergej

Felelős kiadó:

Dr. Vass László